

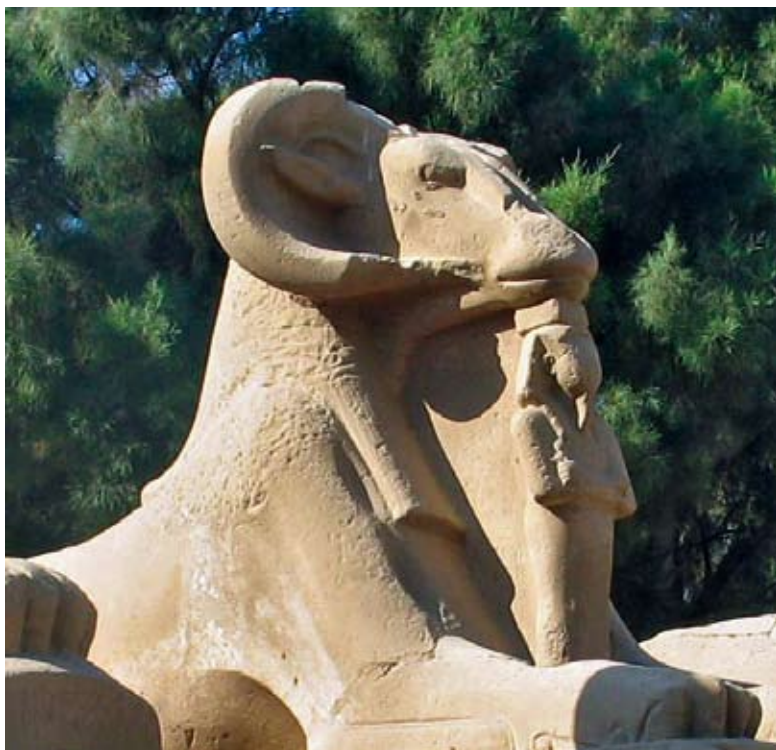
PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Indhold

PAPYRUS 30. årgang nr. 1 2010

Væddersfinx fra indgangen til Amon-Ras tempel i Karnak. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Paul John Frandsen er mag. art. og lektor emeritus ved CNA

Lise Manniche er mag. art., PhD og ekstern lektor ved CNA

Jørgen Podemann Sørensen er mag. art. og lektor i religionshistorie

Kim Ryholt er cand. phil., PhD og leder af Center for Canon and Identity Formation, Københavns Universitet

Annette Lerstrup er cand. phil. og freelance

4 Den legendariske kong Nechepsos: På sporet af en gådefuld konge

Kim Ryholt

14 Processionsvejene i Karnak

Lise Manniche

28 Ægyptiske hymner og deres rituelle funktion

Jørgen Podemann Sørensen

32 Ægteskab og incest i det østlige Middelhavsområde

Paul John Frandsen

42 Neues Museum i Berlin genindviet

Lise Manniche

46 Siden sidst

Annette Lerstrup

51 Boganmeldelser

Lise Manniche

ENGLISH ABSTRACTS

The legendary King Nechepsos of Egypt

Kim Ryholt

The name Nechepsos/ Nechepso is known from classical sources as pertaining to an Egyptian king with a particular interest in astrology, but without his place in history having been successfully asserted. This legendary king has now been convincingly identified with king Necho II of the 26th dynasty, known from a number of

papyri in Copenhagen, Lund and Yale. The author explains why and how this identification came about.

The processional ways of Karnak

Lise Manniche

For the past few years, attentive visitors to Luxor would have noticed a major project under way: the clearing of the sphinx alley between the Karnak and Luxor temples. The author has studied the processional ways of Karnak, each lined with their own particular

breed of sphinxes, and attempts to disentangle the layout, identity and purpose of the ancient routes in the area.

Egyptian hymns and their ritual function

Jørgen Podemann Sørensen

Ancient Egyptian hymns differ from our songs of praise in that they bring god into the earthly sphere, whereas our psalms transport the souls of mere mortals to the realm above. The author explains why and how hymns

became a vital part of temple ritual.

Marriage and incest in the Eastern Mediterranean

Paul John Frandsen

In his recent book, *Incestuous and close-kin marriage in ancient Egypt and Persia*. An examination of the evidence (CNI Publications 54), Copenhagen 2009, the author examines the case of consanguineous marriage in ancient Egypt and Persia. This article highlights the main points of his research.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Institut
Københavns Universitet
Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse

Pia Adamsen (sekretær)
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Sussi Bech
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Poul-Erik Bøge Henriksen
Ole Herslund
Elsebeth Larsen
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)
Annemette von Lengern Tranberg

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

Indlæg modtages gerne. Bortset fra
det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendigvis
redaktionens holdninger, da Papy-
rus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Relief af Necho II og guden Horus.
Kalksten. H 14 cm. Formodentlig
fra Letopolis. Ny Carlsberg Glyp-
totek ÆIN 46. Foto Ole Haupt,
Ny Carlsberg Glyptotek. (Til Kim
Ryholt's artikel).

Redaktionelt

Ved en ekstraordinær generalforsamling d. 25. februar i år blev Dansk Ægyptologisk Selskabs ledelsesstruktur ændret (se kolofonen t.v. og Siden Sidst). Der er dog ingen radikale ændringer i Papyrus' redaktion, ej heller i den redaktionelle linie. Vi vil gerne være langtidsholdbare, men samtidig aktuelle, og vi stræber efter populære artikler med et solidt fundament (hvilket udmønter sig i en del fodnoter, som det står læseren frit for at anvende eller ignorere). Yderligere er vi i den lykkelige situation, at vi har en stribe forskere, der med forholdsvis kort varsel kan producere spændende bidrag, relateret til deres igangværende forskning, eller måske til noget helt andet. Da vores blad primært er for medlemmer af DÆS, er der heller ikke noget akut, økonomisk pres for at overleve. Under de betingelser er det en gave at være redaktør.

Kim Ryholt har udført detektivarbejde på højt niveau for at forsøge at opspore kong Nechepsos' sande identitet. Dette navn optræder i litterære tekster, men Kim forstod, at -psos ikke oprindelig var en del af personens navn, men derimod et tilnavn, og at dette epitete, modsat tidligere fortolkninger, skal fortolkes som "den vise". Derpå var opgaven at finde en konge, hvis navn begyndte med Nech..., som fungerede på det relevante tidspunkt, og som kunne have egenskaber, der berettigede til et sådant tilnavn. Det er spændende læsning.

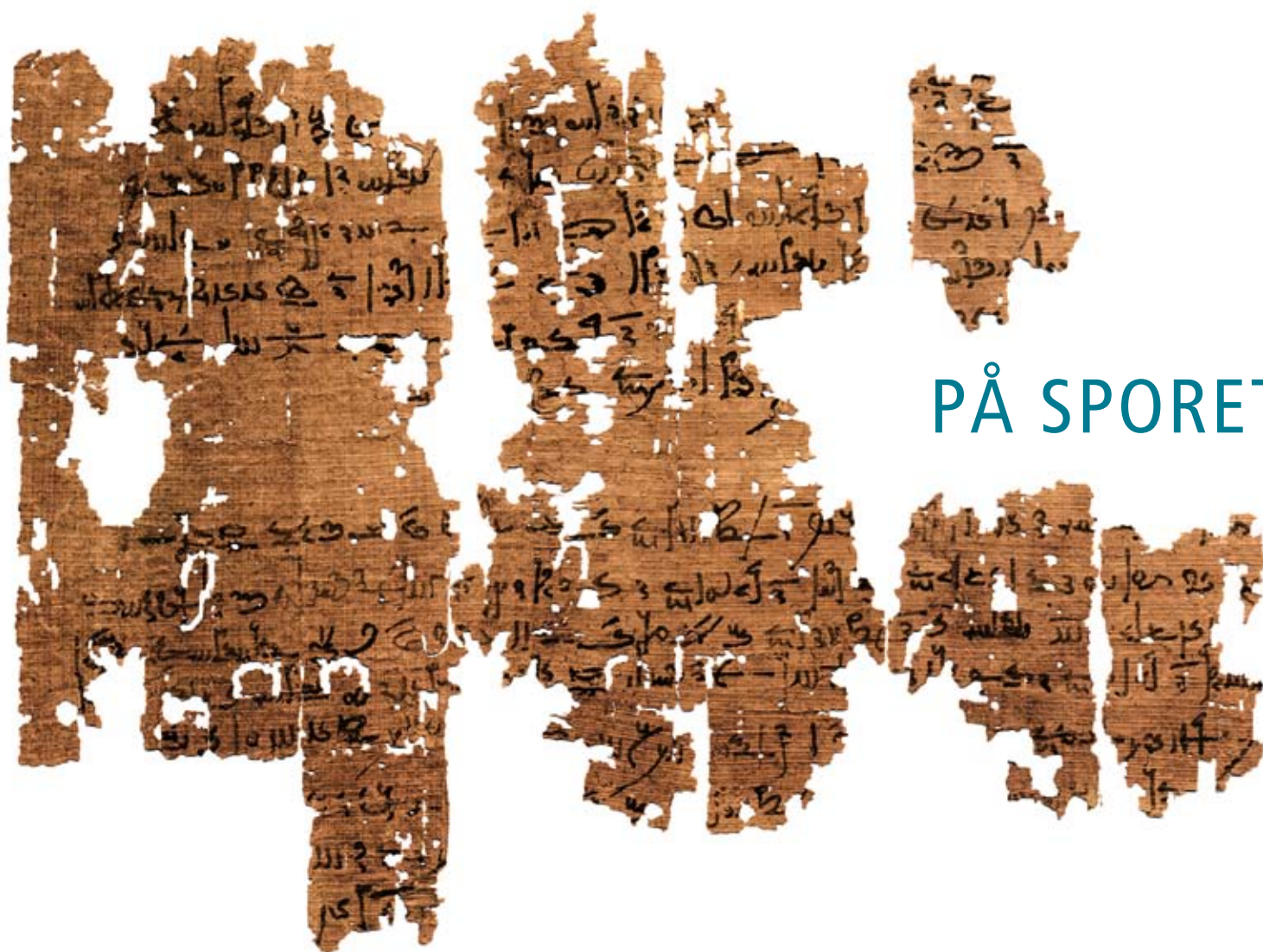
Redaktøren har forsøgt at få rede på det mylder af sfinxer, der flankerer de gamle processionsveje i Karnak og Luxor. Dette er aktuelt i lyset af det logistisk komplicerede arbejde, der for tiden finder sted for at frilægge den længste af dem: den omkring 2 km lange allé, der af den sidste indfødte konge på Ægyptens trone blev anlagt som en storstilet gestus for på monumental vis at markere forbindelsen mellem Luxor-templet og templerne i Karnak. I skrivende stund er arbejdet endnu ikke afsluttet, og det bliver interessant at se, om der i sidste øjeblik fremkommer nye arkæologiske oplysninger om ruens forløb i Karnak-enden.

Paul John Frandsen har taget vejen uden for Ægyptens grænser for at belyse spørgsmålet om ægteskab mellem nære slægtninge. Persien og Mesopotamien kan nemlig bidrage med interessante vinkler på dette kontroversielle emne og på, hvordan man i det hele taget definerer begrebet incest. Paul har skrevet en hel bog om emnet. Den foreliggende artikel er baseret på et foredrag holdt for en gruppe psykiatere på Rigshospitalet dette forår.

Jørgen Podemann Sørensen er specialist i ægyptisk religion. Med udgangspunkt i forskellen mellem danske salmer og deres oldægyptiske forgængere demonstrerer han, hvordan de ægyptiske hymner havde en helt præcis funktion i den daglige tempelkult. Verdens skabelse skulle etableres hver eneste dag, og fra et nulpunkt, effektueret af ypperstepræsten, påkaldtes guden i alle sine navne, som indikerer hans skaberevner, og verden fortsatte sin gang.

LM

Den legendariske kong Nechepsos:

PÅ SPORET

Kim Ryholt

Tempelbiblioteket i Tebtunis er en sand skattekasse af ægyptisk litteratur med stadig med mange overraskelser i vente.¹ En af de seneste er opdagelsen af kongenavnet Nechepsos i to upublicerede, demotiske tekster. Den legendariske kong Nechepsos var kendt for sine astrologiske og medicinske interesser, to af den tids førende videnskabsgrene. Selv om han er omtalt i mange græske og latinske tekster, er hans navn ikke tidligere blevet identificeret i nogen ægyptisk tekst,² men det er nu muligt at afgøre spørgsmålet om hans identitet én gang for alle. De to tek-

ster kaster også lys over, hvorfor han blev knyttet sammen med astrologi.

Opdagelsen

Nechepsos' navn blev fundet under forberedelserne til publiceringen af et nyt bind af Carlsberg papyri, der er viet demotisk fortællende litteratur fra Tebtunis-tempelbiblioteket. Jeg havde identificeret fem fragmenter af en vanskeligt læsbar fortælling, som jeg tøvede noget med at tage med, indtil jeg bemærkede, at teksten nævnede Nechepsos. Ved et sært

AF EN GÅDEFULD KONGE

tilfælde var jeg blot en uge forinden stødt på et meget lille fragment i Lunds Universitetsbibliotek, der tydeligvis også stammede fra tempelbiblioteket, og som omtalte et kongenavn, der var stærkt beskadiget, men som jeg nu kunne se var det samme. Selv om det ikke er mere end en stump, blev det snart muligt at identificere en parallel til en meget bedre bevaret og ligeledes udgivet papyrus i Beinecke Rare Books Library på Yale University, som jeg i nogle år havde været interesseret i og havde citeret i relation til mit arbejde på Petese-fortællingerne (Petese/Petesis er gengivelsen af navnet i henh. demotisk og græsk tradition). Endvidere gjorde visse nøgleord i Carlsberg-papyrusen det klart, at teksten hørte til den samme historie som den såkaldte “Nye Demotiske Fortælling”, der findes på en papyrus i Berlin. I tilgift til disse fire papyri synes navnet også at være til stede på en udateret *menat* (et smykkevedhæng), hvis fundsted er ukendt. På baggrund af denne opdagelse, som jeg præsenterede på en konference i Leiden i 2008, kunne min ven og kollega Günter Vittmann identificere yderlige to refencer til kong Nechepsos i et par demotiske papyri.

Nechepsos i de ægyptiske kilder

I alt omtales Nechepsos således i fire tekster, som er bevaret i seks demotiske papyri, samt den før

omtalte *menat*. For oversigtens skyld giver jeg her en kort beskrivelse af kilderne:

1. Introduktion til en håndbog i astrologi, bevaret i to demotiske papyri fra tempelbiblioteket i Tebtunis og nu i hhv. Yale og Lund (1.-2. årh. e. Kr.).³ Det fortælles hvordan en sten faldt ud af muren og afslørede papyrusen. Den berømte vismand Petesis kan som den eneste dechifrere teksten, der viser sig at være en astrologisk afhandling skrevet af ingen anden end vismanden Imhotep fra 3. dynasti. Teksten overdrages Nechepsos af Petesis.
2. Håndbog i astrologi angående varsler om måneformørkelser, bevaret i en papyrus fra templet i Soknopaiou Nesos i Fayum og nu i Wien (2. årh. e.Kr.).⁴ Teksten nævner kun i forbigående Nechepsos som kilde til oplysningerne.
3. Håndbog i magi, bevaret i en papyrus, der efter al sandsynlighed er fundet i Theben, og som i dag er delt mellem London og Leiden (2.-3. årh. e.Kr.).⁵ En formular, der skulle forhøje virkningen af ære og lovprisning, siges at stamme fra kong Nechepsos: “der findes ikke noget bedre.”
4. Den såkaldte “Nye Demotiske Fortælling”, bevaret i to papyri, hvoraf den ene stammer fra et stykke mumiekartonnage og nu er i Berlin (1. årh. f.Kr.), og den anden fra Tebtunis-tempelbiblioteket, nu i Papyrus Carlsberg Samlingen

(1.-2. årh. e.Kr.) [fig. s. 4].⁶ De to papyri rummer forskellige episoder af noget, der formodentlig var en længere fortælling. I den førstnævnte hævder hovedpersonen at være præst for Amon-Ra og Harsaphes, og efter forgæves at have forsøgt at skaffe sig en indtægt fra disse to tempelebeder forelægger han sin sag for farao. I den formodning, at det vil gavne hans sag, undlader han ikke at fortælle, at han havde skrevet døderitualtekster for en af kongens afdøde forgængere, Psammetik. Farao forlanger beviser, og teksterne forelægges ham. Det er af særlig interesse, at den omtalte kongens død udtrykkeligt sættes i forbindelse med en solformørkelse. Tebtunis-papyrusen er i værre stand og rummer slutningen på en historie og begyndelsen til den næste. Det vigtigste her er, at den giver den regerende konges navn: Nechepsos.

5. Fajance-*menat* med ukendt opbevaringssted, proveniens og dato, som åbenbart udelukkende

rummer kongenavnet. Den var tidligere i en samling, der sidst i 1800-tallet tilhørte en grev Stroganoff.

Etymologien

Kongens navn, der på græsk og latin i de to vigtigste former lyder Nechepso og Nechepsos, er blevet fortolket forskelligt gennem tiden. Petrie opfattede det som afledt af Nekauba, og i mangel af bedre blev dette i vidt omfang accepteret. I nyere tid har John Ray foreslået, at det ikke direkte kom deraf, men i stedet var baseret på en senere fejlforklaring af navnet som *Ny-k3w-sr*, hvortil blev føjet den bestemte artikel, hvilket gav *Ny-k3w-p3-sr*, "Necho vædderen". Dette blev forkastet af fonetiske grunde af både Rolf Krauss og Donald Redford. De er dog enige i, at navnet Nechepso(s) består af kongenavnet Necho hvortil er koblet et tilnavn eller en titel, -pso. Krauss foreslår, at dette kunne være *p3-(n)sw*, dvs. "Necho kongen" – hvilket kræver en forklaring på, hvordan et *n* kunne udelades i dette ord. Redford bemærker helt korrekt, at man ville forvente, at ordet for konge på denne tid ville være *pr-3* (dvs. farao). I stedet hævder han, at -pso kun kan forstås som *p3-s3w* "saiteren" (dvs. manden fra Sais), hvilket ville give "Necho saiteren". Både Krauss og Redford identificerer endvidere Nechepsos med den bibelske "So, konge af Ægypten" (Kongernes Bog II 17:44).⁷

Nyopdagelsen af kongenavnet Nechepsos i demotiske tekster gør os nu i stand til én gang for alle at afgøre spørgsmålet om navnets etymologi. Hvordan er bedst bevaret (i Papyrus Carlsberg 710) skrives det således:

Teksten skal tydeligvis læses *pr* ³ *N-k³w p³ šš*, “farao Nechepsos”. Betydningen af navnet Nechepsos, som det skrives her, viser sig at være noget uventet. Ordet *šš* med dyredeterminativ findes ikke i Erichsens Demotiske Glossar, men kan identificeres med det ældre , hvilket er en betegnelse for hartebeest, en slags antilope. Deraf følger, at kongenavnet burde oversættes som “Necho hartebeest”. Det er ikke det tilnavn man ville forvente for en konge, der længe blev husket som vismand, og der er da også grund til at tro, at den skrivemåde, der anvendes i Tebtunis-papyrusen, udgør en såkaldt falsk etymologi, altså en fejltolkning. Som allerede nævnt kan oprindelsen til *šš* spores nogle århundreder tilbage til (*šš³*). Dette ord er enslydende med “vis”, og det ville forekomme noget mere sandsynligt i betragtning af kongens senere ry, at det originale navn var “Necho den vise”. Samtidig er det muligt at give en forholdsvis ukompliceret forklaring på den falske etymologi, da ordet *šš³*, “vis”, var uddødt i græsk-romersk tid, hvorimod det enslydende *šš³* “hartebeest” stadig var i brug.

Udover de demotiske papyri er der som sagt måske endnu en genstand, der rummer Nechepsos’ navn. Det drejer sig om den fornævnte *menat*, et vedhæng til en kulthalskæde. Den blev kort omtalt i 1880’erne af Brugsch og Wiedemann, hvor den var del af Stroganoff-samlingen i Aachen.⁸ Den er beskrevet på begge sider med en kort indskrift, der af Brugsch blev læst . Udover at den siges at være af “emaljeret ler”, hvormed der må menes fajance, gives der ingen andre detaljer. Brugsch fortolkede kongenavnet som en variant af Necho og daterede derfor genstanden til saïtisk tid. Wiedemann understregede yderligere denne datering: “Ud fra genstandens stil fremgår det med sikkerhed, at den hører til saïtisk tid.” Beklageligvis afslører han ikke sit bedømmelsesgrundlag, og da ingen ved, hvor genstanden nu befinder sig, og da der ikke foreligger nogen illustration eller antydning af dens størrelse, må dens datering anses for yderst tvivlsom.

Wiedemann læste indskriften som “Ne-ba-ka-u” og foreslog, at “vi her har navnet på den første Ne-

cho (...). Stavelsen *ba* ville i så fald være udeladt i transkriptionen, hvilket hos grækerne let kunne forklares ved en lighed med det bekendte hersker-navn Necho.” I 1905 blev kongenavnet genfortolket af Petrie, som gengav det som , læst Nekauba og forstået som kongenavnet Nechepsos i stedet for Necho.⁹ Det er noget overraskende, at dette forslag blev almindeligt godtaget, idet vædderhieroglyffen (hvadenten det er i Wiedemanns eller Petries form) rent faktisk ikke fonetisk kan læses *b³*. Yderligere ville det ikke være helt lige til at læse *ny-k³w-b³* som Nechepsos.

Ved et ejendommeligt tilfælde kan det meget vel vise sig, at det er korrekt at identificere af kongenavnet på den forømtalte *menat* som Nechepsos. I lyset af de to papyri fra Tebtunis-templebiblioteket forekommer det sandsynligt, at tegnet (og jeg formoder, at Wiedemanns læsemåde er bedre end Petries, da han rent faktisk så genstanden) i virkeligheden er en fejlskrivning for , *šš³*. Dette ville igen give resultatet “Necho” den vise, men nu uden den bestemte artikel, hvilket ville give navnet et arkaisk tilsnit, da kongenavne ifølge traditionen var opbygget efter klassisk middelægyptisk, der udelader artiklen.

Den græske version

De kopier af Manethos kongeliste, der blev nedskrevet af Africanus og Eusebius, stemmer overens, idet de gengiver Nechepsos’ navn som Νεχεψώς. I den astrologiske tradition skrives det oftest Νεχεψώ uden det sidste ζ. Da dette er den hyppigste skrivemåde, anses den oftes som den mest pålidelige, og derfor kendes kongen mest som Nechepso. Det er dog en anerkendt regel i historisk metode, at kilder med samme oprindelse eller tradition ikke kan bruges til at understøtte hinanden. Den bedste retsskrivning er tydeligvis Manethos Νεχεψώς, en intet mindre end perfekt transkription af det ægyptiske *Ny-k³w P³ šš*. Både koptisk og græsk medtager det sidste s. At det senere blev udeladt skyldes efter al sandsynlighed, at det fejlagtigt blev betragtet som det s, der ofte forekommer i nominativ på græsk.

Hvem var han?

Det næste spørgsmål, der melder sig, er hvorvidt der eksisterede en kong “Necho den vise” til forskel fra

Necho I og Necho II. Hvis vi ser på Manetho, som kopieret af Africanus og Eusebius, står Nechepsos som den umiddelbare forgænger for Necho I fra 26. dynasti med en regeringsslængde på seks år.¹⁰ Af den grund anses han ofte som særskilt proto-saitisk konge. Men der kan være grund til at betvivle Manetho (eller hans to kopister) på dette punkt. Selv om det ikke kan udelukkes, at der var tre saitiske konger med navnet Necho, ville det være klogt at lægge en vis vægt på det faktum, at der ikke findes en eneste samtidig kilde, der bevidner, at der fandtes en tredje Necho, endsiqe navnet Nechepsos – sidstnævnte forekommer kun i langt senere kilder. Derudover ville det være ganske enestående at føje et tilnavn af den her omtalte art til navnet på en regerende konge. Disse forhold tyder på, at epitetet “den vise” var et senere påfund, og jeg er derfor mere tilbøjelig til at se “Necho den vise” som en betegnelse for enten Necho I eller Necho II.

Der foreligger et muligt arkæologisk argument for at fjerne en særskilt kong Nechepsos mellem Tefnakhte II og Necho I i en donationsstele fra Tefnakhte IIs hånd, nyligt diskuteret af Olivier Perdu.¹¹ Perdu noterer sig, at denne stele er så godt som identisk med en donationnsstele fra Necho Is 2. år og konkluderer derfor, at de næppe er udført med mange års mellemrum. Ved at tillægge Nechepsos seks års regering mellem Tefnakhte II og Necho I ville man placere de to steler mindst syv år fra hinanden. Hvis Nechepsos derimod identificeres med Necho I eller Necho II, kunne de være udført inden for et par år, og Necho I kunne således anses som værende Tefnakhte IIs direkte efterfølger.

Den vigtigste kilde til Nechepsos identitet og datering er imidlertid den såkaldte “Nye Demotiske Fortælling”. Denne foregår i Nechepsos’ regeringstid, og på et tidspunkt beskriver hovedpersonen sin involvering i en kong Psammetiks begravelse. Den første kong Psammetiks regeringsår giver et *terminus post quem* for Nechepsos’ regeringsår, dvs. Nechepsos må have regeret *efter* denne Psammetik. Dette udelukker dermed muligheden for en særskilt kong Nechepsos på det sted, hvor han anbringes i Manethos værk, ligesom det udelukker at sidestille ham med Necho I.

Det er ligeledes af betydning, at kongenavnet Necho findes sammenkoblet med *to* epiteter i demotisk litteratur: Necho “den vise” (*P³-šš*) og Necho “elsket af Neith” (*Mr-Nt*). En af de tekster, der omtaler den sidstnævnte, er det endnu upublicerede Inaros-epos, hvorfra det fremgår, at han er identisk med Necho I.¹² Det ligner igen ikke et historisk epitete, men et, der blev opfundet senere. Det henviser i dette tilfælde til den tidligt saitiske herskers herkomst, idet Neith var den vigtigste gudinde i byen Sais i Deltaet. Man må formode, at disse epiteter til de to konger ved navn Necho var betinget af et ønske om at skelne de to saitiske herskere fra hinanden. Da Necho “elsket af Neith” tydeligvis refererer til Necho I, må Necho “den vise” følgelig dreje sig om Necho II **[bladets forside]**.¹³ Vi har derfor følgende opstilling:

Necho I	Necho Merneith	“Necho elsket af Neith”
Necho II	Nechepsōs (Necho Psōs)	“Necho den vise”

Et yderligere tegn på en identifikation af Nechepsos med Necho II ses i den version af Eusebius’ kongeliste, der er overleveret i Hieronymus og Chronicon Paschale. Her tilføjes det udtrykkeligt, at Necho II også var kendt som Nechepsos.¹⁴ Kommentaren stammede formodentlig fra den samme kilde som den anvendt i den såkaldte Sothis-bog, der sætter Nechepsos umiddelbart før “Psammuthis” (Psammetik II), dvs. den, der ellers indtages af Necho II. Slutelig skal det anføres, at både Nechepsos og Necho II tilskrives en regeringsslængde på seks år.

Ved at identificere Nechepsos med Necho II må man endelig spørge, hvorfor Manethos kongeliste anbringer Nechepsos for sig selv og inden Necho I? Her kan jeg kun fremkomme med den løsning, at Manetho eller en senere redaktør af kongelisten faldt over navnet Nechepsos, og at han uden at forstå hans sande identitet var i tvivl om, hvor han hørte til. Da navnet Necho bragte ham i forbindelse med det saitiske dynasti, kunne det have forekommet logisk at anbringe ham blandt de obskure tidlige herskere. Der ville ikke have været mange andre muligheder, med mindre han ville have presset Nechepsos ind på må og få blandt de veldokumenterede herskere i det egentlige 26. dynasti.

Necho IIs tiltrædelsesdato

Introduktionen til den astrologiske tekst i papyrierne i Yale og Lund omtaler, at en begivenhed kaldt “faraos festival” faldt på den første dag i den anden måned af årstiden *peret*. Hvis man antager, at dette var dagen for kongens tronbestigelse, og ikke hans fødselsdag, og at det historiske år for denne er korrekt udregnet, svarer det til den 22. juni 610 f.Kr. Disse nye kronologiske oplysninger er yderst velkomne, da den nøjagtige dato ikke har været kendt tidligere. Selv om vi ikke kan tage det for givet, at datoen for den omtalte begivenhed er historisk pålidelig, falder det dog i hak med de tidligere kendte kilder, der anslår tronbestigelsen til et sted mellem 23. januar og 19. november.

Necho II og formørkelsen

Identificeringen af Necho II med den regerende konge, der optræder i den “Nye Demotiske Fortælling”, kaster yderligere lys over dateringen og arten af den solformørkelse, der omtales i fortællingen. Det siges mere præcist, at en konge ved navn Psammetik døde i forbindelse med en sol- eller måneformørkelse. Denne blev længe sidestillet med den, der fandt sted den 30. september 610 f.Kr. Som det dog er blevet bemærket af Mark Smith, svarer den tidligste historisk dokumenterede dato i Necho IIs regeringstid til den 31. august 610 f.Kr., og derfor “fandt denne formørkelse ikke sted før end et godt stykke tid efter Psammetik Is død”. Den dato, der gives i Yale og Lund-teksten, skubber, hvis den er forstået korrekt og er pålidelig, Necho IIs tronbestigelse endnu længere tilbage til 22. juni, dvs. mere end tre hele måneder inden solformørkelsen.

Hvis vi skal søge efter andre solformørkelser, der kan forbindes med en kroning på den første dag i den anden måned af *peret*, vil vi se, at datoen svarer til 18. juni 595 f.Kr., ifald den havde at gøre med Psammetik II, Necho IIs efterfølger. Ved et mærkeligt tilfælde var der faktisk en historisk kendt solformørkelse den dag. I princippet er der derfor mulighed for, at en solformørkelse fra begyndelsen var knyttet til Necho IIs regeringstid, men at den på en

eller anden måde blev forbundet med hans efterfølger, ikke ham selv og dermed markerede slutningen på hans regering i stedet for begyndelsen. Men ifølge NASAs website var solformørkelsen 18. juni 595 f.Kr. kun synlig i Sydhavet og ikke i Ægypten.¹⁵

Dette synes at udelukke muligheden for en historisk solformørkelse, og Mark Smith har på et filologisk grundlag argumenteret for, at det snarere drejer sig om en måneformørkelse. Den eneste måneformørkelse, der kan knyttes til Psammetik IIs seneste år og hans død, er den, der fandt sted den 22. marts 610 f.Kr. Dette medfører en mærkværdig situation, idet Necho IIs tronbestigelse tilsyneladende ikke fandt sted før tre fulde måneder senere, den 22. juni. Der er forskellige måder man kan forklare disse omstændigheder på:

- de oplysninger, der findes i den “Nye Demotiske Fortælling” er unøjagtige
- datoen i Yale og Lund-teksten er upålidelig
- en eller begge de to tekster er blevet misfortolket
- der var et faktisk historisk interregnum eller en anden begivenhed, der forsinkede Necho IIs formelle tronbestigelse
- det tog tid at organisere kroningsceremonierne, og dagen afspejler begivenhedens reelle dato, som ikke i overleveringen blev tilbagedateret, således at den svarede til forgængerens død

Angående det førstnævnte forslag har Krauss for nylig udtrykt en vis skepsis mht formørkelsens historiske art, idet “en formørkelse, der omtales i en skønlitterær tekst ikke kan betragtes som historisk”.¹⁶ Jeg deler hans fornemmelse for, at sådant materiale bør behandles med passende forsigtighed, men der er mange eksempler på pålidelige, historiske oplysninger i den overleverede skønlitteratur. Hans væsentligste argument mod dens historiske værdi er at “formørkelsens kontekst er opspind, i og med at den ville datere “Åndebogen” – et værk fra ptolemæisk tid – til tiden umiddelbart efter Psammetik IIs død.” Her er det dog vigtigt at erkende, at man ikke kan tale om “Åndebogen” som et koncept fra ptolemæertiden. Dette var blevet en

generel betegnelse for Dødebøger, akkurat som "At Komme Frem om Dagen" tidligere havde været det, og den står for et antal meget forskellige dødetekster skrevet både på hieratisk og demotisk.¹⁷ Derfor er det eneste, den "Nye Demotiske Fortælling" siger, således, at den omtalte præst kopierede dødetekster for den afdøde kong Psammetik II.

Hvorfor hed han Necho den vise, og hvorfor forbindelsen med astrologi?

Hvordan fik Necho II tilnavnet "den vise", og hvordan blev han specifikt associeret med astrologi? Sidstnævnte er måske det letteste spørgsmål at besvare. Det kan næppe være et tilfælde, at en konge, der i den senere overlevering blev så nært forbundet med astrologi, også var den konge, hvis tronbestigelse var knyttet til en så særlig begivenhed som en måneformørkelse. Der er mere ræson i, at den senere overlevering var direkte knyttet til denne hændelse. Hvis det drejer sig om en historisk begivenhed, er det sågar en mulighed, at formørkelsen blev

udnyttet i samtidens beskrivelse af Necho II's regeringsperiode. Formørkelser blev betragtet som varsel, og det ville have været en indlysende strategi at udråbe den som et gunstigt varsel for den nye konge og som en guddommelig blåstempling.

Hvad angår tilnavnet "den vise" er det sandsynligvis knyttet til den senere tradition, der gengiver Necho II eller Nechepsos som en konge, der personligt beskæftigede sig med astrologi, og som udtalte sig om dette emne til Petesis og Petosiris, som faktisk kan være en og den samme (jf. nedenfor). Det kan måske også være relevant, at han valgte Horusnavnet "med det vise sind" (*si³-ib*) til sig selv. Andre faktorer, der kan have spillet en rolle, er overleveringen om, hvordan han modsatte sig babyloniernes invasion af Ægypten i 601 f.Kr., og hvordan han sendte en vellykket ekspedition af sted for at sejle rundt om Afrika.

I denne sammenhæng kunne det være relevant at bemærke, at Necho II tidligere mentes at have været udsat for et *damnatio memoriae* (dvs. en forfølge-

lese af hans minde) efter sin død. Dette betvivles dog af nyere forskning, og de senere overleveringer om kongen antyder, at selv hvis der eksisterede en kortvarig *damnatio*, havde den ikke megen indlydelse på hans senere ry.

Petosiris eller Petesis?

En af de nye demotiske tekster rejser spørgsmålet om en anden prominent persons identitet. I den græske litterære tradition forbindes Nechepsos ofte med en vis Petosiris, hvis identitet det også har været vanskeligt at fastslå. Man har forsøgt at identificere ham med den præst af samme navn, der har en stor, berømt grav i Hermopolis (sent 4./tidlige 3. årh. f.Kr.), eller med en anden person begravet i Atfih (2. årh. f.Kr.) hvis grav har astronomiske lofter. Men der er ikke meget, der rent faktisk kunne knytte hverken den ene eller den anden af de to mænd til Petosiris, ud over at de har et usædvanlig almindeligt navn.

Mens Nechepsos i græsk litterær tradition kommunikerer intenst med en vis Petosiris om astronomiske emner, ser vi kongen i en meget lignende situation i teksten på fragmenterne i Lund og Yale. Men her hedder personen Petesis. Denne er en velkendt vismand i litteraturen, hvor han endda betragtes som den, der underviste Plato i astrologi, og de fælles træk i situationerne er så meget mere bemærkelsesværdige, som navnene Petesis og Petosiris skrives meget ens på demotisk. Det eneste tegn, der adskiller de to navne, er gudedeterminativet. Da dette kan føjes til navnet på en guddommeliggjort person, ville navnet på en guddommeliggjort Petesis være umuligt at skelne fra navnet Petosiris. Moderne forskere ville alt andet lige umiddelbart læse det som Petosiris.

Det er med andre ord muligt, at navnet Petosiris simpelt hen er en fejllæsning af Petesis, og at alle henvisninger til den første voksede ud af den tradition, der omgav den anden. Gennem et lignende ræsonnement eksisterede der aldrig en konge ved navn Nechepsos, for også dette var et senere navn knyttet til den vise kong Necho. At formen Nechepso (uden s til sidst) er den hyppigste, peger på, at det ikke længere var almindeligt kendt, at det stammede fra kongenavnet Necho med tilføjelsen Psos.

Nechepsos' og Petosiris' guddommelige lærere

Det sidste punkt, jeg ønsker at tage op, angår de guddommelige lærere for Nechepsos og Petosiris. Ifølge en papyrus på Louvre museet modtog Necheus og Petosiris belæring fra Asklepios og Hermes.¹⁸ Allerede for længe siden var man klar over, at Necheus måtte være den samme som Nechepsos, og det førte til forslaget om, at der skulle rettes i teksten. Det står nu klart, at teksten er korrekt som den står, da Necheus blot er en varierende skrivemåde for kongenavnet Necho uden epitetet.

Hvad angår Asklepios siger teksten udtrykkeligt, at han er Imouthes, søn af Hefaistos, dvs. Imhotep, søn af Ptah. Det er en indlysende forbindelse til teksten i Lund og Yale, hvor Petesis dechifrerer en bog om astrologi forfattet af "Imhotep den Store, søn af Ptah" og fortæller kong Nechepsos om det.

Hermes' identitet er mindre indlysende. Det er for nylig blevet foreslået, at han skulle sidestilles med Thot. Men der findes en alternativ mulighed. Jeg

mener, at nøglen findes hos Clemens af Alexandria (sent 2. årh. e.Kr.) og hos Kyrillos (c. 400 e.Kr.).¹⁹ Begge forfattere udtaler, at ægypterne undertiden gav almindelige dødelige status af guder, og de henviser specifikt (tydeligvis som de bedste eksempler) til “Asklepios fra Memfis” og “Hermes fra Theben”. Her finder vi således atter Asklepios og Hermes i samme båd, og sidstnævnte endda knyttet til Theben. Derfor kan den omtalte Hermes næppe være andre end den guddommeliggjorte Amenhotep, søn af Hapu. Amenhotep var den mest berømte, guddommeliggjorte person i Theben, yderligere blev han og Imhotep ofte sidestillet i ægyptiske tekster fra og med ptolemæertiden. De var endda genstand for fælles kult med helsebringende funktion i Deir el-Bahari. Derfor må den person, som papyrusen i Louvre omtaler, være den samme, nemlig Amenhotep søn af Hapu.

Noter

- 1 Det oprindelige manuskript til denne artikel, der er oversat fra engelsk, redigeret og forkortet af L. Manniche, vil udkomme med udførlige fodnoter under titlen ‘New light on the legendary king Necho II of Egypt’ i *Journal of Egyptian Archaeology*. Om tempelbiblioteket i Tebtunis se iøvrigt K. Ryholt, ‘On the contents and nature of the Tebtunis temple library. A status report’, i S. Lippert og M. Schentuleit (red.), *Tebtynis und Soknopaiu Nesos. Leben im römerzeitlichen Fajum. Akten des Internationalen Symposions vom 11. bis 13. Dezember 2003 im Sommerhausen bei Würzburg*, Wiesbaden 2005, s.141-170; A. von Lieven, ‘Religiöse Texte aus der Tempelbibliothek von Tebtynis – Gattungen und Funktionen’, *op. cit.*, s.57-70; J. F. Quack, ‘Die hieratischen und hieroglyphischen Papyri aus Tebtynis – Ein Überblick’, i K. Ryholt (red.), *The Carlsberg Papyri 7: Hieratic Texts from the Collection* (CNI Publications 30), København 2006, s.1-7.
- 2 Om Necho II og Petosiris i den antikke, astrologiske litteratur se W. Gundel og H. G. Gundel, *Astrologumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*, Sudhoffs Archiv, Beiheft 6, Wiesbaden 1966, s.27-36, og D. Pingree, ‘Petosiris, pseudo-’, *Dictionary of Scientific Biography* 10, 1974, s.547-9. Citater fra og henvisninger til deres nu forsvundne værker er samlet i E. Riess, *Necho II et Petosiris fragmenta magica*, Bonn 1890, (genoptrykt med samme titel i *Philologus Supplement* 6, 1891-93, s.325-94), og C. Darmstadt, *De Necho II et Petosiris Isagoge quaestiones selectae*, Leipzig 1916. De fleste af teksterne er senere blevet redigeret igen, og der er behov for en up-to-date revision af materialet.
- 3 Papyrus CtYBR 422 verso og Papyrus Lund 2050 verso. Teksterne vil blive publiceret af Kim Ryholt og Joachim Quack.
- 4 Papyrus Wien D 6286: R. A. Parker, *A Vienna Demotic Papyrus on Eclipse- and Lunar-Omina*, Brown Egyptological Studies II, Providence 1959, jf. s.20-1, pl. 3.
- 5 Papyrus Mag. LL: F. Ll. Griffith og H. Thompson, *The Demotic Magical Papyrus of London and Leiden*, London 1904-9, I, s.86-7, II, pl. XI.
- 6 Papyrus Berlin 13588 er publiceret af W. Erichsen, ‘Eine neue demotische Erzählung’, *Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Jahrgang 1956, Nr. 2, Wiesbaden 1956, s.49-81; og Papyrus Carlsberg 710 recto af K. Ryholt, *The Carlsberg Papyri 10: Narrative Literature from the Tebtunis Temple Library* (CNI Publications 35), (i trykken), s.131-41.
- 7 J. D. Ray, ‘Pharaoh Necho II’, *Journal of Egyptian Archaeology* 60, 1974, s.255-6; R. Krauss, “So”, König von Ägypten – ein Deutungsvorschlag’, *Biblische Notizen* 11, 1980, s.29-31, og med flere detaljer R. Krauss, med et bidrag af G. Fecht, ‘Necho II. alias Necho II’, *Göttinger Miszellen* 42, 1981, s. 49-60; jf. også R. Krauss, ‘Manethos Ägyptische Geschichte – Eine ptolemäische oder römische Kompilation’, i E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, og A. Schwab (red.), *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*, III (OLA 149), Leuven/Paris/Dudley 2006, s.233; W. Brunsch, ‘Noch einmal zu Νεχῆσος’, *Biblische Notizen* 15, 1981, s.7-8; jf. også B. U. Schipper, ‘Wer war “So”, König von

Konklusion

De vigtigste konklusioner af ovenstående kan opsummeres som følger:

- den vise kong Nechepsos kan nu spores i flere ægyptiske, litterære tekster
- Nechepsos er den mest korrekte form af navnet, hvorimod Nechepso er en forvanskning
- Nechepsos betyder "Necho den vise"
- der er ingen forbindelse mellem Nechepsos og Biblens "So, konge over Ægypten"
- Nechepsos refererer til Necho II
- Nechepsos tronbestigelsesdato kan have været 22. juni 610 f.Kr.
- den afdøde kong Psammetik i den "Nye Demotiske Fortælling", der døde i forbindelse med en solformørkelse, var Psammetik II
- Psammetik IIs død kan have fundet sted 22. marts 610 f.Kr.
- Necho IIs forbindelse med astrologi kan skyldes en historisk solformørkelse, der markerede begyndelsen af hans regering
- vismanden Petosiris fra den græske litterære tradition kan være den samme som den kendte vismand Petesis
- de guddommelige lærere for Nechepsos og Petosiris var Imhotep og Amenhotep søn af Hapu

Ägypten" (2 Kön 17,4)', *Biblische Notizen* 92, 1998, s.71-84; D. B. Redford, 'A Note on II Kings, 17, 4', *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 11, 1981, s.75-6. Den af Redford foreslåede fortolkning af den bibelske So som "Sais" er ikke ny. Han synes at have overset, at H. Goedicke allerede var fremkommet med præcis den samme udlægning i 'The End of "So, King of Egypt"', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 171, 1963, s.64-66, jf. also id., '727 vor Christus', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 69, 1977, s.5-8, og dette blev omgående støttet af W. F. Albright, 'The Elimination of King "So"', *BASOR* 171, 1963, s. 66 sammen med andre forskere. Ifølge K. Kitchen refererer navnet So snarere til kong Osorkon IV; jf. også som den seneste Schipper, *loc. cit.*

8 E. Brugsch, *Sammlung ägyptischer Altertümer des Grafen Gregor Stroganoff*, Aachen 1880. Den hieroglyfiske tekst er udgivet af A. Wiedemann, 'Inscriben aus der Saitischen Periode', *Recueil des Travaux* 8, 1886, s.64; jf. også id., *Ägyptische Geschichte. Supplement*, Gotha 1888, s.67.

9 W. M. F. Petrie, *A History of Egypt*, III, London 1905, s.318.

10 Jf. den let tilgængelige W. G. Waddell, *Manetho*, Cambridge, Mass. 1940, s.169-73, 248-9.

11 'De Stéphinatès à Nechao ou les débuts de la XXVIe dynastie' i *Compte-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 2002, s.1215-44.

12 Om Necho IIs rolle i Inaros-historierne se K. Ryholt, 'The Assyrian invasion of Egypt in Egyptian literary tradition', i J.G. Dercksen (red.), *Assyria and Beyond: Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, Leiden 2004, s.485-6.

13 Uden at kende til navnets korrekte etymologi var R. Krauss nået frem til den samme konklusion ang. Nechepsos' identitet i *Göttinger Miszellen* 42, 1981, s.49-60. Selv om hans egen fortolkning af navnet må forkastes, har det ingen indflydelse på værdien af hans argumenter til fordel for en identifikation af kongen.

14 Dette understreges allerede af Krauss i *Göttinger Miszellen* 42, 1981, s.50, 52 med yderligere henvisninger.

15 <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE-0599--0500.html> (se under '-594 Jun 18').

16 R. Krauss, 'Dates relating to seasonal phenomena and miscellaneous astronomical dates', E. Hornung, R. Krauss, og D. Warburton (red.), *Ancient Egyptian Chronology* (Handbook of Oriental Studies, Section I, 83), Leiden/Boston 2006, s.377-8.

17 Sammenlign for eksempel tekster udgivet af F.-R. Herbin, *Books of Breathing*, Catalogue of the Books of the Dead and Other Religious Texts in the British Museum 4, London 2008, med M. Stadler, 'Funf neue funeräre Kurztexte' i F. Hoffmann og H.J. Thissen, *Res severa verum gaudium. Festschrift für Karl-Theodor Zauzich zum 65. Geburtstag am 8. Juni 2004*, (Studia Demotica 6), Leuven 2004, s.67-93.

18 E. Riess, *Nechepsonis et Petosiridis fragmenta magica* (Philologus Supplement 6), 1891-1893, s.331; sætningen om Asklepios/Imhotep citeres af D. Wildung, *Imhotep and Amenhotep. Gottverdung im alten Ägypten*, München 1977, s.92-93.

19 Jf. Wildung, *Imhotep*, s.98 og 107; T. Hopfner, *Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae*, Bonn 1924, s.369 og 656.

Processionsvejene i Karnak og Luxor

Lise Manniche

Konceptet med at udstikke en processionsvej kan først for alvor spores i arkitekturen i forbindelse med 4. dynastis pyramideanlæg i ørkenranden, hvor daltempel ved flod eller kanal og kulttempel ved pyramidens side blev forbundet med en overjordisk, firkantet tunnel med vægge og loft af sten. 11. dynasti bidrager i Deir el-Bahari med en åben vej, der fører op til et dødetempel med tilhørende kongegrav. Hatshepsut kopierer ideen i sit eget dødetempel ved siden af og udsmykker som den første vejen med sfinxer. Det er først for alvor med denne dronning og med Tuthmosis III, at den monumentale stenarkitektur bliver bragt inden for byboernes synsfelt, hvorved den på trods af sin ofte afskærmede stand blev en del af deres liv og omgivelser.¹

I disse år foregår der store oprydning- og frilægningsprojekter for processionsveje i Luxor og Karnak, og det kan derfor være belejligt at se nærmere på, hvordan og hvornår disse alléer kom til at definere området her på østbredden af floden. Da sfinxer (for de gamle ægyptere) var forholdsvis lette at flytte rundt med, kan deres nuværende placering adskille sig en del fra den oprindelige, og det har været noget af et detektivarbejde gennem de seneste årtier for arkæologer ved CFEETK (Centre franco-égyptien d'étude des temples de Karnak) og deres ægyptiske kolleger at få rede på en sammenhæng. Da anlægningen af de dokumenterede processionsveje strækker sig over en periode på mere end 1000 år, kan der gennem årene være sket væsentlige ændringer både i deres udseende og i omstændighederne omkring deres anvendelse. Anlægget af en vej involverer naturligvis et udgangspunkt og et endemål, og vejene kan derfor ikke studeres isoleret, men må ses i deres sammenhæng.

Det synes at være Amenophis III, der i den senere del af det 18. dynasti overtog Hatshepsuts idé med en processionsvej flankeret af sfinxer og anvendte den i forbindelse med gudetemplerne i byen.² Processionsvejen, der nu lå ved et tempel, ikke et gravmonument, blev gjort bredere og åbnede sig mod himlen. Siderne var kantet af hvidkalkede mure, og på indersiden blev der opstillet sfinxer parvis over-

for hinanden. Denne skik fortsatte indtil ptolemæisk tid. De anvendte skulpturer er af følgende hovedtyper:³

antroposfinx: løvekrop + konge- eller dronningehovede (f.eks. foran Luxor-templet)

criosfinx: løvekrop + vædderhovede (f.eks. foran Karnak-templets vestindgang)

liggende vædder med bøjede forben (f.eks. foran Khons-templet)

Karnak-templets vestlige facade

Hele området mellem Karnak-templets facade mod vest og Nilen er i løbet af de seneste år blevet konverteret til en gigantisk åben plads, der muliggør en visuel forbindelse til floden og til Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahari i klipperne på vestbredden. Indgangen til templet er markeret af en allé af criosfinxer.⁴

Vejens forløb

Vandstanden i floden er siden oldtiden faldet, således at flodbredden dermed har trukket sig mod vest. Udgravninger fra og med 2007 har afsløret, at floden i perioden omkring 22. dynasti løb lige uden for kajen, hvor Sethos IIs lille obelisk nu står, og at templets tidligere udvidelser mod vest (indgangen) var foretaget på opfyldt grund.⁵ I sin første fase fortsatte alléen helt ind til den 2. pylon.

Sfinxerne

Vejen op til den 1. pylon er kantet af 20x2 sfinxer med løvekrop og vædderhovede iført tredelt paryk med lodrette striber. En kongelig figur mellem forbenene er hugget i ét med sfinxerne [fig. 1]. I templets 1. gård er der langs nord- og sydmurene yderligere anbragt 52 sfinxer, hvilket bringer det samlede antal sfinxer på denne strækning op på 92 [fig. 2]. Vi har kendskab til yderligere 8 sfinxer i denne serie. Af en række forskellige årsager står det klart, at ingen af dem står på deres oprindelige plads. De er udført af Amenophis III,⁶ men blev genanvendt, og måske flyttet hertil, af Ramesses II, hvis navn de idag bærer. Soklerne blev omarbejdet af Pinedjem I

Fig. 1
Vædder-
sfinxer foran
Karnak-temp-
lets 1. pylon.

Fig. 2
Vædder-
sfinxer
deponeret i
Karnak-temp-
lets 1. gård,
sydside.

Fig. 3 Plan over de liggende væddere foran Khons-templet. Fra Laroche-Traunecker, 'Données nouvelles...', fig. s.314.

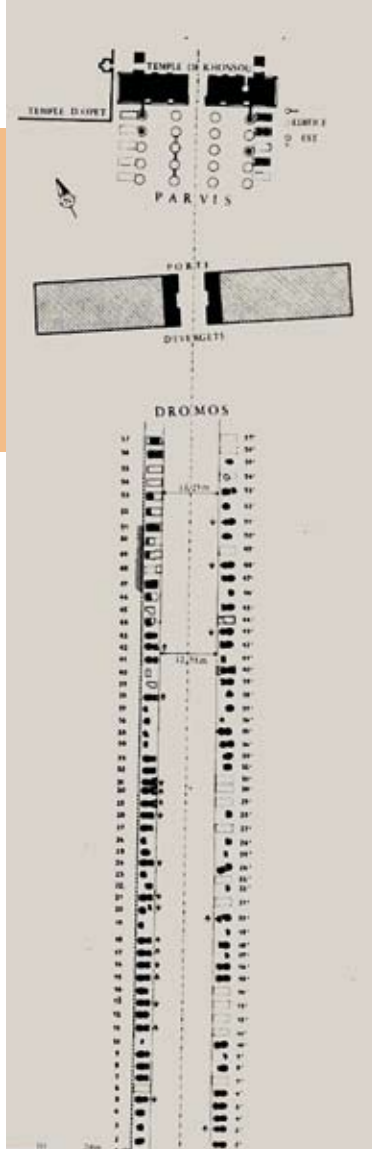

Fig. 4
Væddere
foran Khons-
templet.

i det 21. dynasti. Området med sfinxerne foran den 1. pylon blev yderligere forskønnet i romertiden.⁷

35 af sfinxerne mangler helt eller delvis hovedet. 39 af kongestatuetterne mellem sfinxernes forpoter er helt eller delvis forsvundet, de fleste fortsættigt ødelagt med en sav. Af 8 af sfinxerne er kun kroppen eller en del deraf bevaret. Oftest er det mulen, et stykke horn eller en pote, der er beskadiget. For 100 år siden var der mange rester af farver bevaret (sort til horn, rødt til negativt rum, røde og sorte øjne med lys blå eyeliner, gul pels og paryk med blå og gule striber; statuetten havde hvid dragt, blå og gul *nemes* samt rød kobra, ansigt og hænder), og en firkantet blok (lyseblå) forbinder kongestatue med mule.⁸ Sfinxerne bar en fin halskæde og var på for-siden yderligere prydet med et fjermønster. Hele skulpturen synes på et senere tidspunkt at have været malet over med gul farve. Vædderhovedet kronedes af en rejst kobraslange, hvis hale er synlig på bagsiden. Sfinxernes detaljer adskiller sig en del indbyrdes. Kongefigurene synes på et tidspunkt at have været dækket af gips og være blevet ændret, muligvis af Ramesses II, men de fleste stammer uden tvivl fra Amenophis III's tid.

På nogle af væddersfinxernes kroppe er der spor af stenhuggermærker, der afslører, at den endelige polering blev udeladt. Andre mejselhug tyder på udradering af indskrift el. lign. Yderligere er mange af dem forsynet med en hieroglyf på skuldrene, der muligvis kan referere til en liste, som har givet deres indbyrdes placering før flytningen. På baserne står som sagt nu Pinedjem Is navn. På hans tid fortsatte sfinxalléen som ovenfor nævnt 52 m op til den 2. pylon, forbi Ramesses III's og Sethos II's bådskapper, men da først Sheshonk I i 22. dynasti anlagde den første gård og siden Taharka i det 25. dynasti sin pavillion, blev 84 af de 124 opsatte sfinxer skubbet sammen mod vest langs den sydlige og nordlige mur i gården, hvor senere den 1. pylon kom til at udgøre den vestlige afgrænsning (se fig. 2). Foran de fungerende sfinxer udenfor stod der i hvert fald på et senere tidspunkt beplantning i særligt opmurede beholdere, der sammen med de tilhørende vandledninger blev åbenbaret under udgravninger i forbindelse med installationen af Sound&Light-showet i begyndelsen af 1970'erne.

Hvor stod sfinxerne oprindeligt?

Det er en nærliggende tanke, at Amenophis III i templet havde anlagt en processionsvej, der markerede den øst-vestgående akse foran de høje søjler med åben papyruskapitel, som førte frem til kongens 3. pylon.⁹ Men da projektet inde i templet for-

Fig. 5
To vædder-
sfinxer (i mid-
ten og t.v.) i
Mut-templet.

blev ufuldendt i kongens regeringstid, er det dog ikke så sandsynligt at han skulle have nået at anlægge den yderste del, sfinxalléen. Det tager heller ikke højde for, at nogen tydeligvis senere har flyttet rundt på sfinxerne, således som det antydes af den nu upræcise orientering af teksterne, hieroglyffer og mærker på kroppene etc. Det er derfor blevet foreslået, at sfinxerne oprindeligt har stået foran kongens nyanlagte tempel i Luxor.¹⁰ Da Ramesses II udbyggede dette tempel med sin nye gård og pylon, kan sfinxerne være blevet anbragt her med nye indskrifter på kongefigurerne. I 21. dynasti havde Pinedjem I tydeligvis en samlet plan i tankerne for Karnak, for ikke blot kunne han have flyttet disse sfinxer fra Luxor til Karnak – han rokerede også rundt på udsmykningen af andre af sine forgængeres omhyggeligt udtænkte processionsveje.

Khons-templets facade (syd)

Templet for Khons ligger i det sydvestlige hjørne af den indhegning af lersten, der afgrænser Amon-Ras hellige område i Karnak. Det er orienteret mod syd, parallelt med floden. Templet blev påbegyndt af Ramesses III, der i vid udstrækning anvendte genbrugsblokke til dette projekt.

Vejens forløb

Khons-templets pylon flankeres af rester af 5x2 rækker sfinxer. Samme sfinxer møder man på den anden (sydlige) side af den ptolemæiske propylon

(port foran en pylon), der sidder i muren omkring hele området. Herude drejer det sig om rester af 57x2 sfinxer [fig. 3]. Udgravninger foretaget i 1976 afgjorde, at alléen begynder ved det sydligste af disse sfinxpar, idet den er blokeret af en tværgående mur af lersten.¹¹ Mod vest var der uden tvivl adgang fra floden, men de nærmere detaljer ligger begravet under den nuværende landsby.

Sfinxerne

Sfinxerne her er liggende væddere, der er lidt større end sfinxerne i de andre alléer. Kroppens pels er markeret med U-formede lokker. Hovedet var tilsyneladende udhugget i en særskilt blok [fig. 4]. I 1800-tallet lå nogle af dem endnu på området.¹² Figurerne mellem de bøjede forben, i ét med vædderne, har indhugget Amenophis III's kartoucher og forskellige tilnavne. Kongen bærer *nemes*-hovedklædet og står med armene krydset på brystet med to *ankh*-tegn i hænderne. Overgangen mellem væddernes hoved og krop er ikke horisontal, men fladen skråner lidt fremad, og hovedet var forhindret i at glide fremad ved en tap, der stak op fra kongestatuen isse.

Denne type liggende væddere, anvendt som sfinxer, findes kun et andet sted i Karnak: i Mut-templet [fig. 5]. Her er hoved og krop dog i ét stykke. Da mindst en af vædderne foran Khons-templet (nr. 26) viser tegn på restaurering af kroppen, kunne det tænkes, at vædderhovederne på et

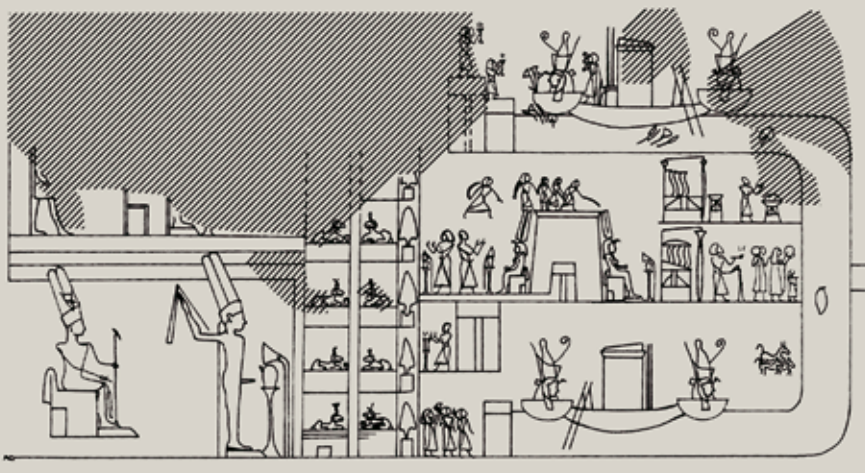

Fig. 6 Tegning af “Temple A” ved Mut-templet i TT 2. Fra Cabrol, ‘Une représentation de la tombe de Khâbekhenet’, pl. Va.

Fig. 7
Restaureret
væddersfinx
foran Karnak-
templets 10.
pylon.

tidspunkt har været udsat for systematisk ødelægelse, fulgt af nødvendig genetablering.¹³ Vædderne har bevaret spor af farve.¹⁴

De to sydligste af vædderne udenfor tempelområdet (nr. 1 og 1') står med 13,19m mellemrum. Vejen indsnævres gradvis op mod templet, således at

sfinxerne nr. 57 og 57', afskåret fra propylonen af en lille asfalteret vej, står i en afstand af 12,25m. Det er interessant at se dette eksempel på optisk illusion, kendt fra vor tids havearkitektur, anvendt i et ægyptisk tempelanlæg for bevidst eller ubevidst af give et indtryk af afstand. De væddere, der står inden for muren umiddelbart foran pylonen, står derimod nu med 25,20m mellemrum. En detaljeret undersøgelse af pladsen foran templet har afsløret, at der har været manipuleret en del med netop disse væddere.

Selv om kongefigurerne mellem væddernes forben bærer Amenophis III's signatur, var det dog ikke denne konge, der anbragte disse foran Khons-templet. Ved at studere hieroglyffernes orientering vil man se, at de ikke følger noget system. Dette afslører uden nogen tvivl, at de er blevet flyttet. Lige som det var tilfældet med vædderssfinxerne foran Amon-templet, bærer mange af vædderne også på skulderen en enkelt hieroglyf, der synes at adskille dem fra hinanden og måske referere til en liste, der gav klarhed over deres indbyrdes placering. Ydermere er soklerne ufærdige, og nogle af dem rummer blokke med tidligere udsmykning, der er blevet hugget ud, bl.a. to stykker, der viser genbrug af sten med Amenophis III's eget navn. Disse fragmenter har oprindeligt hørt til et andet sted. Alléen, som den nu fremstår syd for propylonen, er tydeligvis etableret ved, at man har genanvendt Amenophis III's væddere og usystematisk stykket sokler sammen af nye og ældre elementer. Da denne del af alléen flugter med akse gennem Khons-templets pylon, må den derfor være opstillet enten samtidig med eller efter bygningen af denne.

De 5x2 væddere uden indskrifter, der befinder sig inden for muren, op mod templets pylon, er blevet flyttet flere gange. Her er der i sentiden forgået en

del byggeri. Taharka opsatte en søjlerække, ligesom han gjorde i Amon-templets første gård. Arkæologiske undersøgelser af fundamenterne viser genbrug af materiale fra en bygning rejst af Osorkon III, som selv havde genbrugt blokke fra Amenophis IIIs væddersokler, men ikke nødvendigvis på deres oprindelige plads. En blok havde i mellemtiden også været genanvendt af Pinedjem I. Da denne ypperstepræstekonge var ansvarlig for udsmykningen af Khons-templets 1. pylon, er det nærliggende at forestille sig, at det også var ham, der opstillede disse væddere for at markere vejen mod syd ned til kajen. Osorkon III har senere flyttet dem, der stod nærmest ved pylonen for at give plads til en opdatering af indgangspartiet.

I 1982-83 foretog ægyptiske arkæologer yderligere frilægning af vædderne udenfor muren.¹⁵ Antallet på 57 vædderpar blev bekræftet, ligeså indskrifter fra Amenophis IIIs tid. Der blev fundet spor af gammel restaurering og konsolidering af sokler med brændte mursten. Som ved den 1. pylon og foran Luxor-templet var der taget højde for beplantning. Yderligere blev der gjort fund af fragmenter af væddere og statuer samt mønter.¹⁶ Soklernes udsmykning kunne rekonstrueres: en symmetrisk gengivelse af kongen, som ofrer til vædderen oven over, og på siderne stod kongens titler. Det blev bekræftet, at alléen fra Khons-templet som ovenfor nævnt ikke lå i direkte forlængelse af sfinxalléen foran Luxor-templet.

Hvor stod sfinxerne oprindeligt?

Man kunne måske (som det var tilfældet med væddersfinxerne nu i Karnak vest) have forestillet sig, at vædderne oprindeligt hørte til en allé, der markerede adgangen fra floden til Amon-templets 3. pylon, da de begge er udført af samme konge (Amenophis III), og at de under ramessidetidens ombygninger fra søjlegang til hypostylhal blev deponeret et sted på området for senere at blive taget frem og genanvendt af Pinedjem I foran Khons-templet. En anden tolkning går på, at vædderne først var opstillet i Amenophis IIIs dødetempel på vestbredden af floden.¹⁷ På grundlag af en senere indskrift på en af Amenophis IIIs Sakhmet-statuer, oprindelig opsat i Mut-templet, som omtaler en omrokering af sfinxer under Pinedjem I, er det imidlertid også blevet foreslået,¹⁸ at vædderne har hørt til ved indgangen til "Tempel A" i Mut-templekomplekset. Dette bekræftes af, at der her blandt forskellige andre rester af sfinxer som ovenfor nævnt også forekommer et antal liggende væddere med samme proportioner og detaljer (se fig. 5). Yderligere er denne nu ret øde-

lagte bygning afbildet i Khabekhenets grav (TT2) i Deir el-Medina, hvor man kan se, hvordan Mut-templet tog sig ud med sin karakteristiske U-formede sø i Ramsesses II's regeringstid [fig. 6]. Adgangen til denne bygning var tydeligvis flankeret af 5x2 væddere. "Tempel A" var i Nektanebo Is tid helliget Khonspekhrod ("barnet Khons"). Kongen havde ifølge en tekst restaureret templet. Den resterende udsmykning fokuserer på børn og Bes, og templet kunne derfor muligvis have spillet rollen som "fødselstempel" (mammisi), men formålet i 18. dynasti kan dog have været et andet.¹⁹

Amon-Ras tempel – Mut-templet

I de senere år er alléen mellem den 10. pylon i Karnak og Mut-templet blevet fritlagt. Den er nu (vinter 2009-10) tilgængelig fra "bagvejen" mellem Karnak og Luxor, men ikke gennem den 10. pylon.

Vejen forløb

Denne allé fører i en lige linie fra den 10. pylon i Amon-Ras tempel til Muts tempel, der ligger halvt omgivet af sin U-formede sø. På nordsiden af den 10. pylon kan aksens følges tilbage til den 9. pylon, og det fremgår tydeligt både på stedet og på en plan, at vejen herfra viger i *østlig* retning i stedet for udgå fra Karnak-templet i en ret vinkel. Mod syd sigter den således direkte mod Mut-templets akse. Dette tempel blev anlagt af Amenophis III og var helliget Mut-Sakhmet og måske også dronning Teje. Aksen er blevet etableret i forbindelse med eller forud for rejsningen af den 9. pylon. Denne består i sin nuværende stand af fyld af talatat i en skal af sandsten. Det synes som om den oprindelige akse gennem den 7. og 8. pylon, en smule længere mod vest, har sigtet i retning af Luxor-templet, eller rettere de kapeller, der har ligget der, inden det blev bygget.

Sfinxerne

Sfinxerne, der flankerer denne processionsvej, fremstår nu uden deres hoved, som er blevet fjernet med et rent, vandret snit med det formål at påsætte et andet. Fund af vædderhoveder viser hvordan den seneste fase i sfinxernes liv tog sig ud. Et af dem ligger stadig på jorden, mens et andet er sat på en restaureret sfinx [fig. 7]. Rester af hovedbeklædning sidder dog tilbage på den øverste del af sfinxernes krop, hvilket afslører, at disse sfinxer ikke altid har været væddersfinxer, men oprindelig var antroposfinxer. Vi kan her skelne mellem to typer: den ene bar *nemes*-hovedklæde og kongeskæg, hvorimod den anden var skægløs, men med en tredelt paryk

Fig. 8 Androsfinx foran Karnak-templets 10. pylon (Amenophis IV).

Fig. 9 Gynosphinx foran Karnak-templets 10. pylon (Nefertiti).

med afrundet forkant. Begge er forsynet med uregelmæssige, lodrette markeringer på forsiden af kroppen. På grund af den store mængde af begge typer (henh. 11 og 24 velbevarede ud af oprindelig 66 par) måtte de to oprindelige modeller for sfinxerne have været to personer med samme status. De markerede kraveben og halsmuskler indikerer med al tydelighed, at det drejer sig om Amenophis IV/Akhenaton (med *nemes* og skæg) og Nefertiti (med tredelt paryk) [fig. 8-9].²⁰

Mellem forbenene på sfinxerne har man på et senere tidspunkt hugget til for at indsætte en royal figur. Flere sådanne figurer i passende format er fundet, og da de bærer Tutankhamons navn kan der næppe herske tvivl om, at de har udgjort en del af Tutankhamons restaureringsprojekt efter Amarnatidens ophør.²¹ Fem sådanne figurer er udstillet i det lyserøde Amarna-rum på det Ægyptiske Museum i Cairo. Kongen er iført *nemes*-hovedklæde og kongekilt og står med armene krydset over brystet med scepter og flagellum. Hans navle er den vifteformede navle, der også ses på Akhenatons kolossalstatuer i samme rum. Øjnene er de såkaldte "sfumato"-øjne, der ellers kun ses på Akhenatons *shabti*-figurer (kun markeret som en bule, uden detaljer). Kroppen er forholdsvis kort og tæt i proportionerne.

Soklerne

Soklerne er udformet med let skrånende sider kronet af hulkel og rundstav. Herunder løber vandrette tekstlinjer og nederst en frise af *ankh*, *djed* og *was*

over paladsfacadebort. I deres nuværende stand bærer soklerne navne på Tutankhamon, Ay, Horemheb, Sethos II og Herihor, flere af de senere anbragt ovenpå udraderede versioner af tidligere kongers navne. Blandt de umiddelbart læselige tekster er Horemhebs fulde kongetitulatur [fig. 10] og en indskrift, der nævner, at han "gjorde monumenter i Theben for ham, der skabte ham ved at prægtiggøre hans tempel". En omhyggelig granskning viser dog, at teksterne oprindeligt har angået Tutankhamon og Ay.²²

På forsiden af flere af soklerne er der spor af en symmetrisk fremstilling af kong Horemheb, der, fulgt af en kongelig *ka* på standard, ofrer til Amon-Ra, som er nævnt i teksten og yderligere til stede i form af væddersfinxen, der ligger på soklen. Flere af sfinxerne bærer på pladen en indskrift, der afslører mere om deres historie [fig. 11]: Teksten med småt ovenover på hulkelen lyder: "Monumentfornyelse gjort af Amons ypperstepræst Herihor." En anden har en variant: "Monumentfornyelse gjort af general i hele landet Herihor". Horemhebs kartoucher synes udviskede. Området er således blevet renoveret i 21. dynasti, her ikke af Pinedjem I, men af hans forgænger, Herihor. Også foran disse sfinxer er der faciliteter til beplantning og vanding.

Hvor stod sfinxerne oprindeligt?

Eftersom Mut-templet var anlagt af Amenophis III, kunne man i princippet forestille sig, at dette anlæg eventuelt var færdiggjort i de første år af Amen-

Fig. 10
Horemhebs
indskrift på
sfinx foran
10. pylon.

ophis IVs regeringstid, hvor kongen videreførte igangværende projekter såsom en porticus foran Amenophis IIIs pylon og templet for Ra-Harakhti, hvis blokke blev fundet genanvendt i den 10. pylon. Men det er også tænkeligt, at sfinxerne har stået et andet sted, nærmere bestemt været en del af Amenophis IVs nye byggeri i Karnak øst.²³ Fragmenter af skulptur med omtale af Gempaaten-templet i Karnak øst blev i 1978 fundet nær Mut-templet med to supplerende dele for nylig fundet genanvendt som dørtrin i "Tempel A"s pylon, hvilket indikerer yderligere trafik af nedtagne monumenter hertil efter Amarna-tiden.²⁴

Luxor-templets nordfacade – Mut-templet i Karnak

Sfinxalléen fra Luxor i retning mod Karnak undergår i disse måneder en dramatisk fovandling, idet en lang sektion er blevet fritlagt efter ekspropriering af et helt kvarter af byen med 700 familier, omlægning af telefonkabler, og nedrevning af hele fem moskeer, der stod i vejen.²⁵ Planen er tilsyneladende at formidle øjenkontakt med Karnak-tempellerne mere end 2 km mod nord.

Vejens forløb

Som den fremstår idag, blev ruten markeret under Nektanebo I ved opsætningen af hans sfinxer langs en vej, der, i hvert fald på det tidspunkt, som hans tekst siger, anvendtes under Opet-festen, hvor Amon-Ras statue gik i procession fra Karnak til

Luxor-templet og hjem igen. Nektanebo I lader os selv vide i en af sine sokkelindskrifter (4. sfinx mod øst), at dette var "en vej gjort af Hans Majestæt til hans fader Amon for at gøre hans skønne sejlads (*hnt*) i (*m*) det sydlige Opet. Aldrig før havde der eksisteret så skøn en vej". En anden sfinx (nr. 7 mod vest) gentager, at "han gjorde en vej for sin fader Amon til hans skønne sejlads i det sydlige Opet. Dette er hans yndlingssted. Hans hjerte er tilfreds ved at se det hver dag for evigt."²⁶

Nektanebo Is sfinxer fra syd har som ovenfor nævnt *ikke* mødt Amenophis IIIs væddere fra nord. Processionen er gået fra den 10. pylon ad den allerede eksisterende allée mod syd, hvorefter den foran Mut-templet, udsmykket med hans

Fig. 11
Herihors
restaurerings-
indskrift på
sfinx foran
10. pylon.

Fig. 12 En af Nektanebo Is
sfinxer på den øst-vestlige
allé ved Mut-templet.

Fig. 13 Vejkrydset
hvor alléen fra
Mut-templet fort-
sætter ned mod
floden (t.v.).

Fig. 14
Nektanebo Is
sfinxer foran
Luxor-templet.

egne, nye sfinxer, drejede mod vest [fig. 12], for derpå at fortsætte mod syd til Luxor-templet. Med det blotte øje kan man idag observere, hvordan den tværgående vej, flankeret af sfinxer på nordsiden, faktisk fortsætter i retning mod floden, ned under den asfalterede “bagvej” [fig. 13]. To stikprøver blev i 1988 taget henh. 13m og 173m vest for vejen, inde i landsbyen, og de viste, at den gamle tværgående vej fortsatte hertil og dermed uden tvivl til et kajanalæg lidt længere mod vest.

Den sydlige del af alléen udgår fra et punkt foran en gårdsplads, indhegnet af en mur af lersten, anlagt foran Ramesses II's pylon, hvor der oprindeligt var brolægning af røde granitplader.²⁷ Gårdens akse viger lidt mod øst, muligvis for på den måde at sigte mod Karnak.²⁸ Men i stedet for at ligge lige i forlængelse af Ramesses II's akse søger alléen en smule mod vest. Indgangen var markeret med en port i muren på et fundament af sandsten, hvorfra en rampe har ført op til vejen, hvis niveau lå 25-30cm højere. Rester af en stèle i muren øst for porten, opsat af Nektanebo I, omtaler netop den port med dens døre af ægte pinjetræ. Selve vejen er omkring 30m bred med en midterbrolægning af to lag sandsten i 5,70m bredde. Lerstensmure kantede tilsyne-

ladende vejen bag sfinxerne, forstærket med sandstensblokke, hvor de mødte den tværgående mur ved templet (rester af hvidkalkede lerstensmure blev også fundet bag sfinxerne på den tværgående vej ved Mut-templet). Den 2. af de vestlige sfinxer omtaler, at Nektanebo I “byggede en skøn vej til sin fader Amon, indesluttet (*phr*) af mure, beplantet med træer og gjort strålende (*sthn*) med alskens blomster”. På adskillige steder langs ruten er der spor af nedgravede plantekasser, opmuret i mursten. To firkantede brønde ved vejens sydlige ende sørgede for en del af vandforsyningen. Også oppe nær Mut-templet blev der fundet spor af brønde.

Sfinxerne

De opsatte sfinxer har løvekrop og kongehovede, og der har derfor ikke været behov for en kongefigur mellem poterne. Kongens navn og titler står på den plade, der udgjorde sfinxens base og som blev lagt oven på soklen, der (i hvertfald foran Luxor-templet) er en enkelt blok af sandsten. Den sydlige del af alléen, inden for indhegningen af Luxor-templet, er særdeles godt bevaret [fig. 14]. Der er rester af rød farve på kroppen og blå på hovedklædet. Det er uden for den moderne indhegning af templet, at de

Fig. 15 Den nyligt frilagte strækning af processionsvejen set fra nord.

nyeste arbejder er foregået. Hvor alléen krydser den vest-østgående vej til lufthavnen, har rester af sfinxer længe været synlige, og nu er der også udsyn i nordlig retning [fig. 15]. Sfinxerne er i meget forskellig bevaringstilstand. Især hvor det primitive beboelseskvarter lå, var de stærkt beskadiget af nedgravede septictanke. På adskillige steder langs ruten er der spor af forsænkede plantekasser, opmuret i mursten. Et sted fandtes der langs kanten rester af en (romersk?) vinpresse.

Overblik over processionsvejene

I mange bøger omtales processionsvejene syd for Karnak-templet, og den seneste tids frilægning af lange sektioner af processionsvejen nord for Luxor-templet har givet visioner om et ubrudt vue til Karnak som det endelige resultat, der skal komme ud af alle disse anstrengelser. Den reelle situation, baseret på arkæologiske og ikonografiske vidnesbyrd, er dog en del mere kompliceret, for vejen fra Luxor slutter sig som demonstreret ovenfor ikke naturligt i en lige linie hverken til alléen foran Khons-templet eller den, der udgår fra den 10. pylon.

Agnès Cabrol, som udover nogle indledende artikler har skrevet en dybtgående analyse af processionsvejene, udgivet i 2006 i et 853 sider stort værk,

gav allerede i 1995 et revideret bud på processionsvejenes knudepunkter omkring Mut-templet [fig. 16]. Her lå der i begyndelsen af 18. dynasti dels et tempel for Kamutef (1), anlagt under Hatshepsut,²⁹ dels, på samme akse, men på den anden side af processionsvejen, et bådkapel fra samme tid (2). Parallelt med Kamutef-templet lå "Tempel A" (3) (se ovenfor). Nektanebo Is allé fra Luxor udmundende på den tværgående strækning lige foran mellemrummet mellem Kamutef-templet og "Tempel A", tilsyneladende for at undgå at pløje sig direkte gennem bådkapellet (2). Den oprindelige allé til floden fra "Tempel A" (3), der naturligt lå i forlængelse af dette tempels akse, blev tilsyneladende ikke(?) koblet til Nektanebo Is vej fra Luxor (7). Foran "Tempel A" anlagde Taharka en port, men derudover har ingen af de to (hypotetiske) alléer fra "Tempel A" og Kamutef-templet efterladt sig spor i terrænet. Nogle af de sfinxer, der er fundet her, står dog parallelt med disse akser, omend ikke nødvendigvis på deres helt oprindelige plads.³⁰ De to forlængede akser krydser også en hypotetisk allé, der havde sit udgangspunkt i et tempel bygget af Ramesses III vest for den U-formede sø (6).³¹

Aksen i selve Mut-templet (4), grundlagt af Amenophis III, videreførtes mod den 10. pylon i

1. Kamutefs tempel
2. Bådkapel fra 18. dyn.
3. "Tempel A"
4. Mut-templet
5. Taharkas port
6. Ramesses IIIs tempel
7. Vejen mod Luxor
8. Vejen mod Khons-templet
9. Vejen mod 9. pylon

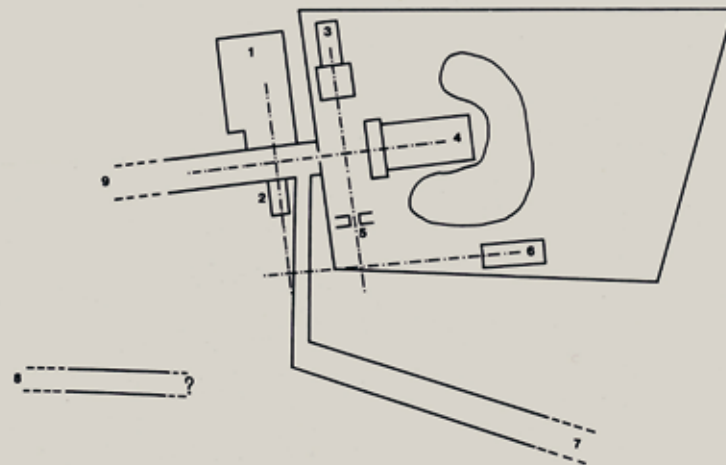

Fig. 16 Rekonstruktion af mulige alléer foran Mut-templet. Fra Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet' fig. 10).

den vej, der efter Amarna-tiden blev markeret af Amenophis IVs genbrugte sfinxer (9). Den har dermed krydset de tværgående alléer fra de tidlige anlæg (1, 2 og 3). Hele anlægget synes at have været veldefineret allerede i 18. dynasti og respekteret i ramessidetiden med opsætningen af kolosser mm. i de eksisterende templer og tilføjes af Ramesses IIIs lille tempel (6).

Det var først under Nektanebo I, at vejforløbet blev totalt renoveret. Det synes som ovenfor nævnt tvivlsomt, om Nektanebo Is allé fra Luxor-templet på nogen måde blev bragt i forbindelse med vædderalleen fra Khons-templet (8). To af sfinxerne foran Luxor-templet (nr. 7 mod øst og nr. 30 mod vest) er forsynet med en fascinerende indskrift: "Han (Nektanebo) byggede en stor pylon (*bhn*), der rakte til himlen i prægtigt, evigt arbejde. Aldrig (var der) lignende i hele landet, (aldrig) var noget lignende gjort."³² Da den næppe kan være identisk med den mindre port, der blev fundet spor af foran Luxor-templet, kunne man måske forestille sig, at den har ligget i den nordlige del af hans projekt?

Processionsvej/kultpraksis

Nektanebo I skulle vise sig at være den sidste indfødte, ægyptiske konge. Det er ironisk, at hans anlæg var en monumental markering af Opet-festen, der i essensen fejrede kongedømmets fornyelse.³³ Allerede fra Hatshepsuts tid var der kultcentre i Karnak og Luxor, men selve markeringen af vejen på landjorden ved en formel allé forekommer først i slutningen af faraonisk tid. Flodruten har været mere interessant. Cabrol advarer mod at aflæse kultpraksis ud fra arkitektoniske anlæg alene, da ægyp-

terne har været meget fleksible mht at tilpasse sig.³⁴ "I modsætning til hvad man skulle tro, dikterer processionsvejene ikke kulthandlingernes rækkefølge, tværtimod; hvis der opstår en ændring i kultpraksis, får man i sidste ende ruten til at afvige, og dens udformning bringes i overensstemmelse dermed. På ét tidspunkt er vejen blot kantet af træer og på et andet smykket med sfinxer og kantet med mure. Visse sfinxtyper har mindre at gøre med den guddom, hvis tempel de pryder, end den hersker, der har skabt eller flyttet dem" (vædderne foran Khons-templet havde f.eks. ikke oprindeligt noget at gøre med Khons). Første eksempel på Khons og Mut med i samme procession som Amon er fra Tutankhamons tid. Vi ved mere om hvor statuerne skulle hen (Luxor), end hvor de befandt sig til daglig.

Man må holde sig for øje, at den 10. pylon kun er den seneste i en række (nr. 7-10), der markerede Amon-Ra-templets nord-sydgående processionsvej, som tydeligvis blev brugt til forskellige festlige formål. Siden Hatshepsuts tid havde der været trafik i denne retning i forbindelse med en Opet-fest. I Luxor-templets første gård genanvendte Ramesses II søjler fra et monument rejst først i det 18. dynasti, men ombygget til ukendelighed med Ramesses IIs egen udsmykning.³⁵ Yderligere har vi tekster og illustrationer i Hatshepsuts røde kapel, der omhandler Opet-festen. På det tidspunkt foretoges udturen til lands og hjemturen til vands. Under Tutankhamon foregik begge til vands. Hvis dette også var tilfældet under Amenophis III, som det antydes i hans udsmykning på indersiden af den 3. pylon, kunne dette forklare, hvorfor den lange landroute ikke synes markeret i terrænet af denne konge, der ellers ikke afholdt sig fra storslåede anlægsopgaver.

Noter

- 1 Rester af gudetempler fra Mellemste Rige står nu kun sjældent på deres oprindelige plads. Om templets rolle og de religiøse processioner se B. Kemp, *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilisation*, London og New York 1989/1981 (NB 1. udgave), s.185-209 (om processionsvejene i Karnak især s.205-6). Hovedværket om processionsvejene i Karnak er A. Cabrol, *Les voies processionnelles de Thèbes* (OLA 97), Leuven 2001. Se også et resumé (uden brug af Cabrol 2001) i E. Blyth, *Karnak. Evolution of a Temple*, London og New York 2006, kap. 8 (Amenophis III and the processional ways).
- 2 En antikvarisk interesse for sfinxen som koncept var etableret allerede under hans forgænger Tuthmosis IV (jf. hans stele ved Giza-sfinxens poter og muligheden for spejlet af hans kontrafej i visse af de thebanske sfinxer, se nedenfor). Denne artikel omhandler udelukkende processionsveje, der har en direkte forbindelse med Amon-templet i Karnak og Mut-templet. Der var også sfinxalléer i Karnak Nord, på vestbredden og andetsteds i landet.
- 3 Der findes også hierakosfinxer: løvekrop + falkehovede (f.eks. foran Wadi es-Sebua-templet i Nubien), men de er ikke relevante for denne artikel.
- 4 Studeret af Cabrol i 1991 og 1993, se A. Cabrol, 'Les criosphinx de Karnak: Un nouveau dromos d'Amenophis III', *Cahiers de Karnak* X, 1995 s.1-28.
- 5 Se indtil videre <http://weekly.ahram.org.eg/2008/879/he2.htm> Den sø, der kan ses i en afbildning i TT 49 (se Blyth, *Karnak*, fig. 8.1), viser Amon-templets forreste del i Ays regeringstid, dvs. hovedsagelig i den stand, det blev efterladt i ved Amenophis III's død: her er der ikke nogen sfinxallé at se. Da floden således løb tæt ved templet, var der ikke som tidligere antaget behov for nogen kanal til at forbinde den med floden.
- 6 Nogle har endda træk, der kunne føre dem tilbage til Tuthmosis IV (Cabrol, 'Criosphinx', n.4 s.2).
- 7 For omkring 100 år siden blev nogle af sfinxerne anbragt på andre sokler og i en anden rækkefølge af G. Legrain (Cabrol 1995 s.2-3).
- 8 Farvegengivelse i Cabrol, *Les voies processionnelles*, pl. 24a.
- 9 Cabrol, 'Criosphinx', s.25-26. Det er endnu ikke fastslået, at disse søjler blev rejst af Amenophis III, men parallellen til arrangementet i hans Luxor-tempel er slående.
- 10 Cabrol, 'Criosphinx', s.26-28; id., *Les voies processionnelles*, s.207-208.
- 11 F. Laroche-Traunecker, 'Données nouvelles sur les abords du temple de Khonsou', *Cahiers de Karnak* VII (1982), s.313-334, især s.315. Dette blev også bekræftet af el-Moalla m.fl. ved udgravninger i 1982-83 (Magdi el-Molla, El-Sayed Hegazy og Abd El-Hamid Maarouf, 'L'allée sacrée du temple de Khonsou', *Cahiers de Karnak* IX (1993), s.239-262, især s.247) og af Mohammed el-Saghirs udgravninger 1984-91 ('The Great Processional Way at Thebes' i G. Zaccane og T.R. di Netro (red.), *Sesto congresso internazionale di egittologia, Atti*, 1992, vol. I, s.181-7). For denne allé se også A. Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet et les dromos de Karnak-Sud: Nouvelles hypothèses', *Cahiers de Karnak* X (1995), s.33-57, især s.34-41.
- 12 I Napoleons *Description de l'Égypte* III, pl. 46 har tegneren rekonstrueret en af vædderne ved at sætte et af de faldne hoveder på kroppen. Fire vædderhoveder med hul til tappen er blevet set af Laroche-Traunecker i Sheikh Labib-magasinet i Karnak.
- 13 Således Laroche-Traunecker, 'Données nouvelles', s.317. Ødelæggelse af vædderhoveder ville logisk været foregået i Amarna-tiden, da vædderen var Amons hellige dyr.
- 14 Se farvebillede i Cabrol, *Les voies processionnelles*, pl. 24b.
- 15 El-Molla m.fl., 'L'allée sacrée du temple de Khonsou'.
- 16 Bortset fra rester af et vædderhoved har Cabrol ikke kunnet lokalisere disse fund (Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet', n.44 s.43).
- 17 El-Molla m.fl., 'L'allée sacrée du temple de Khonsou', s.249-50.
- 18 Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet' med konklusion på s.56.
- 19 Dette aspekt af bygningens eventuelle formål diskuteres i F. Daumas, *Les mamissis des temples égyptiens*, Paris 1958, s.44-54, hvor der lægges vægt på, at den arkitektoniske udformning synes at tale mod at se en forløber for de ptolemæiske mamissi'er. Med henblik på processionsvejens forløb er en forbindelsen mellem fødselsrelaterede motiver og Opet-festen dog tankevækkende. Det er i denne bygning, at der findes en kendt omskærelsesscene. Foran det, der på hans tid var templets første pylon, rejste Ramesses II to steler udhugget i alabastplader fra et kapel rejst af Amenophis II andetsteds (se *Papyrus* 29/1, 2009, s.37-39) samt to kolosser, hvoraf den ene var overtaget fra Amenophis III. Cabrol er forbeholden mht til dette tempels funktion (jf. Daumas) og byggehistorie tidligere end sentiden ('Une représentation de la tombe de Khâbekhenet', s.44, n.46). Nyere udgravninger indikerer, at templets 1. pylon sandsynligvis blev opført enten af Horemheb eller Ramesses II som erstatning for en lerstenspylon fra 18.

- dynasti: J. van Dijk, 'A colossal statue base of Nefertiti and early Atenist monuments from the precinct of the goddess Mut in Karnak' i S. D'Auria (red.), *Servant of Mut. Studies in Honor of Richard A. Fazzini*, Leiden og Boston 2008, s.246-261, især s.250. Daumas foreslår, at bygningen oprindeligt kunne være anlagt af Tuthmosis IV, derpå udbygget af Ramesses II og restaureret af Nektanebo I.
- 20 Baseret på arbejde udført af F. Laroche-Traunecker, se C. Traunecker, 'Aménophis IV et Nefertiti. Le couple royal d'après les talatates du IXe pylône de Karnak', *Bulletin de la Société française d'égyptologie* 107, okt. 1986, s.17-44, især s.18-23 med citat og tegninger af sfinxerne på s.20-22.
- 21 J. Berlandini, 'Le protocole de Toutankhamon sur les socles du dromos du Xe pylône à Karnak', *Göttinger Miszellen* 22 (1976), s.13-19; samme, 'Un dromos de Toutankhamon au Xe pylône de Karnak', *Cahiers de Karnak* VI (1980), 247-259.
- 22 M. Eaton Krauss og W. Murnane, 'Tutankhamun, Ay, and the avenue of sphinxes between pylon X and the Mut precinct at Karnak', *Bulletin de la Société d'Égyptologie Genève* 15, 1991, s.31-38.
- 23 Blyth, s.117. Jf. Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet', s.33, n.1: "Det spørgsmål, der melder sig, drejer sig om antroposfinxernes oprindelige placering: den skiftevis opstilling af androsfinxer og gynossfinxer er ikke sædvanlig, og man kan dårligt forestille sig, at årsagen til en sådan omvæltning skulle være planlagt og realiseret på stedet, hvis det ikke simplethen er resultatet af, at der ikke oprindeligt er flyttet rundt med statuerne, før eller efter at de er blevet lavet om. Man bør derfor nu overveje at anbringe en oprindelig processionsvej udført af Amenophis IV et sted i Karnak, og det første område, der synes velegnet, er templet i Karnak øst."
- 24 van Dijk, 'A colossal statue base of Nefertiti', s.246-261.
- 25 Disse informationer er baseret på forfatterens adskillige besøg i Luxor i 2008-2010 samt på et foredrag holdt af M. el-Bouriak i Mumiemuseet i marts 2010. Se også Mansour Bouraik, 'Sphinx avenue excavations. Preliminary report', *Cahiers de Karnak* 13, 2010, s.45-64. Det første rydningsarbejde i alléen blev udført i 1960'erne, se Mahmud Abd el-Razik 'Study on Nectanebo Ist in Luxor Temple and Karnak' i *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 23, 1968 s.156-9 (denne artikel rummer adskillige unøjagtigheder). Se også el-Saghir, 'The Great Processional Way', især s.182.
- 26 Ordet "sejlads" skal ikke nødvendigvis tages bogstaveligt ("sejlende på vand"). Gudens statue befandt sig under alle omstændigheder på en båd. Se også W.J. Murnane, 'Opetfest' i *Lexikon der Ägyptologie* IV, 1981, kol. 578, n.18 for et lignende udtryk anvendt af en embedsmand under Tuthmosis III på et tidspunkt, hvor udturen under Opet-festen foregik til lands.
- 27 For disse og følgende arkæologiske informationer se Abd el-Razik, 'Study on Nectanebo Ist'.
- 28 Cabrol, *Les voies processionnelles*, s.526.
- 29 H. Ricke, *Das Kamutef-Heiligtum Hatschepsut's und Thutmosis' III. Bericht über eine Ausgrabung vor dem Muttempelbezirk*, Glückstadt 1954.
- 30 Se planen i Cabrol, 'Une représentation de la tombe de Khâbekhenet', fig. 5. De sfinxer, der kan ses på vor fig. 5, er nr.3, 4 og 5 på Cabrols plan.
- 31 Mohammed el-Saghir, 'The great processional way' s.83 omtaler to porte i den tværgående vej ved Mut-templet mellem sfinx nr. 11 og 12, hvilket afslører en nord-sydgående vej, formodentlig den, der førte til Ramesses III's tempel.
- 32 Mahmud Abd el-Razik, 'Study', s.159. Det var også Nektanebo I, der var ansvarlig for lerstensmuren uden om hele Amon-templet såvel som for den østlige, høje port i den.
- 33 For en detaljeret udlægning af festens indhold under Amenophis III se L. Bell, 'Luxor temple and the cult of the royal ka', *Journal of Near Eastern Studies* 44, 1985, s.251-294. Praksis kan have ændret sig i løbet af 1000 år!
- 34 Cabrol, 'Les voies processionnelles', s.773. Se også s.528-541 om en diskussion af ruten, som den beskrives på Hatshepsuts røde kapel. Der er ikke fundet specifikke arkæologiske spor af de seks bådskapper, der nævnes her. Det var ikke nødvendigvis hele udturen, der foregik til lands.
- 35 Labib Habachi, 'The triple shrine of the Theban triad in Luxor temple', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo* 20, 1965, s.93-97.
- 36 Cabrol, 'Les voies processionnelles', pl. 3-8 har indtegnet de forskellige faser på et kort over Theben. De tidligste spor af en vej til procession befinder sig foran templet i Deir el-Bahari fra 11. dynasti. Den tidligste allé med sfinxer er den, der førte op til Hatshepsuts tempel samme sted. Hun og Tuthmosis III var specielt optaget af dette fænomen, således som også de mange bådskapper ("waystations") fra deres regeringer viser. Tekster omtaler, at der allerede i Hatshepsuts tid lå et "sydlig Opet" (i Luxor?). Måske, måske ikke kommer søjlerne i det lille totalt ombyggede kapel i Ramesses II's gård herfra.

Ægyptiske hymner og deres rituelle funktion

*“Måtte du blive til,
du herre over alle ting!”*

**Jørgen
Podemann
Sørensen**

De fleste europæere er sikkert fortrolige med hymner – eller salmer, som vi i reglen siger på dansk – som en del af kirkernes gudstjeneste. Man forbløffer derfor ingen ved at fortælle, at hymner var en vigtig del af det ægyptiske daglige tempelritual, som så vidt vi ved foregik i alle Ægyptens templer hver eneste morgen.¹ Af morgensalmer kender mange danskere også Kingos “Vågn op og slå på dine strenge.” Den er fra 1674 og altså ikke helt så gennemprøvet som de ægyptiske hymner, der her skal beskæftige os. Den er også meget anderledes: “O kære sjæl, stat op af senge,” synger Kingo, “gør med din tak en himmelgang!” Allerede i strofe 2 fortsætter han: “Velan, jeg vil til Himlen stige, langt fra min jordeklimp og krop ...” Hymnen, og den der synger den, har retning mod Himlen og bort fra kroppen. Med ægyptiske hymner var det omtrent omvendt: de sang ikke sjælen op til Gud i Himlen, men guden ned på jorden, ned i den krop, templets gudestatue stillede til rådighed for ham.

Vi kender det ægyptiske daglige tempelritual fra ca. 1300 f.Kr. (Sethos Is tempel i Abydos) og frem til den græsk-romerske periodes store templer. I Abydos er også de tekster, man fremsagde eller sang, indskrevet på kapellernes vægge, men den fuldstændigste version findes på to papyri i Berlin: Ritualbogen for Amon i Karnak og Ritualbogen for Mut (Amons gemalinde) i Karnak, begge fra 22. dynasti. Det religiøse formål med ritualet var, at guden skulle blive nærværende eller, om man vil, komme til verden i kultstatuen.

Hver morgen gik ypperstepræsten eller hans stedfortræder ind i templets mørke sanktuarium, der repræsenterede urmørket, altså tilstanden før skabelsen. Hvis templet lå i en øst-vest-akse, kunne lyset ved åbningen af dørene komme ind i sanktuariet, hvor gudens statue stod i et lukket *naos*, nærmest et skab med fløjdøre. Under alle omstændigheder slog præsten ild, der kunne lyse op og også bruges til at antænde røgelsen. Det hele gik meget omhyggeligt til, og til hver lille handling blev der fremsagt et kapitel af det daglige tempelritual. At låse gudens *naos* op indebar således tre handlinger: at bryde båndlukket, at bryde seglet og at trække slåen ud, ledsaget af recitation af ritualbogens kapitel 7-9. Hertil kom så åbningen af fløjdørene i *naos* (kap. 10), som var det mest kritiske øjeblik: det var en åbning af himlens og jordens porte, og i de efterfølgende kapitler kastede præsten sig ned foran guden, bad for sin egen sikkerhed i det farlige møde med guden ansigt til ansigt og forsikrede om sine reelle og konstruktive hensigter (kap. 11-17). Disse kapitler tjener til at skabe det man kalder en *liminal* fase i ritualet, en fase hvor alt er nulstillet og alt kan ske; præsten kunne omkomme i et mytologisk blodbad (kap. 13), eller han kunne komme til at lave om på guden eller ligefrem ødelægge guden ved at manipulere med hans statue (kap. 14-15).

Sådan en farlig *liminal* fase har en positiv funktion: Når alt er nulstillet, inklusive guden og den verden, han skaber og opretholder, og alt kan ske, så kan der ske nyskabelse og fornyelse. Og det er

Fig. 1 Tempel-
skriveren Amen-
hotep dyrker solgu-
den med en hymne.
Stelofoer i Ny
Carlsberg Glyptotek
i København (ÆIN
49). Ca. 1490-1413
f.Kr.
Foto Tine Bagh.

her, hymnerne har deres store opgave: De påkalder guden i alle hans navne og med alle hans skabende og opretholdende funktioner. De bygger ham op på ny og vækker ham til live i statuen. Den duftende røgelse er allerede tidligere udnævnt til gudens duft og gudens sved (kap. 35-36), og i hymnerne (kap.

37-42) gentages sætningen “Vågn op i fred” ofte. Det skal være “i fred”, for guden er endnu lidt farlig og ikke helt stabil. Det er derfor en til det yderste vigtig opgave, hymnerne har. De skal, som det fremgår af den følgende korte og smukke hymne i kap. 38, genskabe skaberen:

Vågn fredelig op. Måtte du vågne op i fred.
 Måtte Amon-Ra, Karnaks herre, vågne op i fred!
 Du jordens førstefødte søn ved din fader jorden og din moder Nut,
 du er guden, der blev til i urtiden (egtl.: første gang),
 da endnu ingen gud var blevet til,
 da der endnu ikke var tænkt på navn til noget som helst.
 Det var førend dagen blev til,
 at du åbnede dine øjne for at se med dem -
 og lyset blev til for alle ved dine øjnes glans.
 Da åbnede du din mund for at tale,
 og du gjorde himlen fast med dine hænder
 i dit navn Amon.
 Du er enhver guds *ka* -
 du er Amon, du er Atum, du er Khepri,
 du er hele landets herre.
 Du er kronernes herre, kongen af Øvre- og Nedreægypten,
 den der har født guderne, den der har født menneskene,
 den der har født alt levende.
 Måtte du leve og være mægtigere end alle guder,
 når du har bemægtiget dig den samlede nigudekreds,
 når du har opfostret den, når du har givet den liv.
 Du er den der har skabt deres *ka*'er,
 efter at du har ladet Horus fuldstændiggøre nigudekredsen.
 Du er en gud, der tæller på fingrene,
 en gud, der tæller på tærerne.
 Måtte du blive til, du herre over alle ting,
 Atum, som opstod i urtiden!
 Høj er du med dine to fjer, du avler af det, du har skabt,
 højere end alle guder!

Dette er jo tydeligvis en hymne til Amon-Ra som skabergud. Han kaldes både Atum og Khepri, og to gange nævnes det, at han blev til i urtiden. Men urtiden hedder på ægyptisk *sp tpj*, "første gang", for det, der skete dengang, er beregnet til at gentages mange gange. Det daglige tempelrituals hymner er en af dem.

I hymner er der to slags udtryk: Nogle, der påkalder guden; dem kalder Jan Assmann *nominalstil*, fordi navneord, stedord og tillægsord dominerer i dem. Og nogle, der siger hvad der sker eller skal ske med guden, og hvad guden gør; dem kalder Jan Assmann *verbalstil*, fordi de har et rigtigt udsagnsled (verbal).² I denne hymne er det tydeligt, hvem man kalder på. Det er urguden og skaberguden, ham der

er ophav til alt levende og også har skabt gudernes *ka*er, deres livskraft. Og lige så tydeligt er det, hvad der skal ske med ham: Han skal leve, og han skal blive til. Hvis denne hymne gør en himmelgang, som Kingo udtrykte det, så er det én, guden kommer til verden ad. Og dette var egentlig det daglige tempelrituals opgave, at lade guden komme til verden. Det indebar også, at verden blev til, for i ægyptisk religion ansues verden som gudens forlængelse; skabelse betød at guden reproducerede sig i form af den verden, vi kender. Derfor hedder det også i vores hymne, at han har *født* guder og mennesker og alt levende. Det hele er hans kød og blod.

Resten af det daglige tempelritual er salvning, renselse, påklædning og røgelse af guden. Efter at være kommet til verden måtte guden etableres på sin trone og gøres i stand til at genoptage sin skabende og opretholdende virksomhed.

Men også i Ægypten kunne himmelgangen tage en opadgående retning. Dyrkelsen af den opgående sol var ikke på samme måde domineret af tanken om at guden skulle komme tilstede i en statue. Solguden var jo en synlig gud, hvis opadgående bevægelse under hymnesangen direkte kunne iagttages. I en af verdens ældste bevarede solhymner, som kong Pepi I havde på østvæggen i sin pyramides gravkammer, da han blev gravsat i 2255 f.Kr., ser det ud til at solguden udgår fra et sanktuarium og et tempel og derfra stiger op på himlen

Hil dig, du store, søn af en stor!
 Sanktuariets tag skal løfte sig for dig,
 tempelmurene skal vige for dig,
 himlens sluser skal åbne sig for dig,
 dit sollys skal blive sluppet løs!

Hil dig, du ene, som varer ved alle dage!
 Horus skal komme,
 den vidtudskridende skal komme.
 Han som har magt over horisonten skal komme,
 han som har magt over guderne.

Hil dig, du *ba*, som er i sit blod!
 Du ene, sagde din fader. Kundskab, sagde guderne,
 han som indtager sin plads på himlens zenith,
 hvor hans hjerte hviler.
 Du skal gennemkrydse himlen på din rejse.
 Du skal rejse nordpå og sydpå på din rejse.

(Pyr. 852-854)

Det er tydeligvis Horus som solgud eller Horus fra horisonten (*Harakhti*), der her bliver til i den blod-røde solopgang. Guden bryder ud fra sin helligdom eller måske fra sit skjul bag horisonten. Det ser ud til, at templet eller helligdommen allerede på dette tidlige tidspunkt var opfattet i analogi med horisonten som et solopgangens sted.

Men hvad skulle en hymne til den opgående sol egentlig, flere meter under jordens overflade, i pyramidens gravkammer hos den døde konge? Sidenhen blev det meget almindeligt. Ny Riges dødebog, som nok blev den mest udbredte ægyptiske tekst i det hele taget, begyndte med en solhymne. Men i 2255 f.Kr, da kong Pepi I blev gravsat, var det noget nyt, og hymnen blev derfor forsynet med en særlig forsikring:

Den der kender dem, disse Ras ord
Den der fremsiger dem, disse Harakhtis ritualformler,
han skal være en der kendes af Ra,
han skal være en ven af Harakhti.

Jeg kender dem, disse Ras ord
jeg fremsiger dem, disse Harakhtis ritualformler
Jeg skal være en der kendes af Ra,
Jeg skal være en ven af Harakhti
Jeg skal blive taget ved hånden til himlen som en der følger Ra.

(Pyr. 855-856)

At synge med på den hymne, der fik solguden til at blive til, var altså noget, der gjorde kongen til gudens ven og ligemand. Han blev rituelt delagtig i det regenerative potentiale, der får solen til hver morgen at blive til af nattemørket. Derved kunne han, flere meter under jorden i sit gravkammer, være en kilde til nyt liv. Netop dette blev det helt centrale ønske, der kom til at begrunde den ægyptiske dødelitteratur i de næste mere end 2000 år.

Hymnernes helt afgørende rolle i tempelkulten, hvor de så at sige får verden til at løbe rundt, gør dem også til yndede dødetekster. Dødebogen, hvoraf der er bevaret ca. 500 eksemplarer, er vel det stærkeste vidnesbyrd om dette, men det mest instruktive er nok de såkaldte *steloforer* [fig. 1].³ Det er små statuer af personer, der i tilbedende stilling holder en lille stele, hvorpå der står en hymne til den opgående sol. Man opstillede disse figurer i nicher i de åbne gårde foran Ny Riges klippegrave. Der har de stået og sunget med på solens opgang, indtil en nysgerrig eftertid fjernede dem og satte dem på museum.

Noter

- 1 Se generelt Jørgen Podemann Sørensen, *Det Gamle Ægypten. Religiøse tekster*, København 1999; Ragnhild Bjerre Finnestad, 'Den gamleegyptiske gudsopfattning', *Chaos. Dansk tidsskrift for religionshistoriske studier* 4, 1985, s.25-37.
- 2 Jan Assmann, *Ägyptische Hymnen und Gebete*, Freiburg 1999, s.17-30.
- 3 Mogens Jørgensen, *Ægypten II (1550-1080 f.Kr.)*, København 1998, s.62-65.

ÆGTESKAB OG INCEST I DET ØSTLIGE MIDDELHAVSOMRÅDE

Paul John Frandsen

Siden oldtiden har det været almindeligt kendt, at ægypterne giftede sig med deres søstre. Her i det Herrens år 2010 har denne antagelse tilmed fået nyt liv, fordi undersøgelser af DNA hos forskellige mumier har ført til en påstand om, at Tutankhamon skulle være frugten af et broder-søster forhold. Men er det nu rigtigt, at det var en almindeligt blandt ægypterne at lade søskende indgå ægteskab med hinanden? I antikken beskyldte man perserne for at gå i seng med deres mødre. Er det rigtigt? Og er det rigtigt, således som Freud hævdede, at civilisation forudsætter et forbud mod incest? Det er det, den følgende artikel handler om. Diskussionen vil dog blive begrænset til visse geografiske områder og perioder.

Hvem, hvad, hvor og hvornår?

Lad os begynde med at give emnet de rette proportioner. I den relativt sparsomme antropologiske litteratur om incest i Ægypten og Persien (Iran) sondres der ikke klart mellem de forskellige typer af kilder, de historiske perioder og ikke mindst aktørernes status. I mange religioners fortællinger om verdens skabelse og indretning møder vi incest i en mangfoldighed af former: forældre avler børn med deres egne børn, søskende, onkler og tanter, kusiner, osv., og vi finder således incestuøse ægteskaber i Biblen, i den græske og i den ægyptiske mytologi. Man kan imidlertid ikke bruge sådanne fortællinger til at drage holdbare slutninger om jødernes og ægypternes måde at organisere deres samfund på, og vi må derfor lade eksempelvis alle beretninger om Isis og Osiris ude af betragtning.

Noget lignende gælder kongers og kejseres seksuelle og ægteskabelige praksis. De har til alle tider stort set gjort, hvad der passede dem, giftet sig til venstre hånd, med en søster, med en mor, for nu at

nævne noget, der forekommer os ekstremt, og heller ikke ud fra sådan et materiale kan vi sige noget signifikant om ægteskabspraksis blandt et samfunds "almindelige mennesker". Faraonernes eller de persiske kongers familieforhold duer altså ikke som kilde til spørgsmålet om, hvorvidt ægypterne giftede sig med deres søstre, eller perserne giftede sig med deres mødre.

Men selv når vi vender os mod kilder til samfundets almindelige praksis, er vi nødt til at præcisere, hvad vi egentlig søger efter. Ordet incest dækker nemlig over et meget bredt felt af mellem menneskelige seksuelt relaterede forhold, som mange samfund klassificerer som forbudte. Rækkevidden af de enkelte forbud varierer i tid og rum, og forklaringerne på disse forskelligheder har været genstand for store diskussioner. Mens forældre ikke indbyrdes er blodsbeslægtede, er det med deres børn, som naturligvis også er indbyrdes blodsbeslægtede. Hvis forbuddet mod seksuelle relationer grundlæggende gælder blodsbeslægtede, kan rækkevidden af disse udstrækkes ganske langt, f.eks. til ens onkler og tanter eller disses børn, dvs. ens kusiner og fætre i flere led. I mange samfund – også i Europa – har det desuden været regnet for incest at gå i seng med sin ægtefælles søster eller broder eller blot med to søstre (to brødre) eller med en kvinde og hendes moder. Gudforældre og gudbørn var ligeledes omfattet af reglerne for incest, idet der antages at bestå et åndeligt slægtskab mellem parterne. Har man ligget ved samme bryst, fordi man eksempelvis har haft samme amme, opstår der et mælkeslægtskab, som også forhindrer seksuelle relationer og ægteskab mellem parterne. Hvor man nu end måtte trække grænserne for, hvad der regnes som incest, har der imidlertid i de sidste hundrede år eksisteret enighed om, at intet samfund

ville kunne bestå, hvis det accepterede seksuelle relationer og ægteskab mellem børn og forældre og mellem søskende. I faglitteraturen kan man undertiden finde en note om, at de gamle ægyptiske konger giftede sig med deres søstre, men sådanne undtagelser skulle ikke kunne anfægte gyldigheden af den universelle regel om at forbud mod incest er grundlaget for det menneskelige samfund. Påstanden forbindes ofte – efter Freud – med myten om kong Ødipus, der slog sin far ihjel og ægtede sin mor. Ødipus havde dræbt en mand, han kom i et tilfældigt klammeri med, og giftet sig med en kvinde uden at vide, at det var hendes mand og sin egen far, han havde slået ihjel, og uden at hverken kvinden eller han selv var bekendt med, at de var mor og søn. Han straffede sig selv for dette brud på grundlaget for al civilisation ved at stikke sine øjne ud. Moderen kunne heller ikke leve med bruddet og hængte sig.

Antagelsen om at al civilisation forudsætter et forbud mod, at i det mindste medlemmerne af kernerfamilien har seksuelle forbindelser med hinanden og tilmed gifter sig med hinanden, holder imidlertid ikke stik. I mindst to højt udviklede samfund eksisterede der intet forbud mod at søskende kunne gifte sig med hinanden, og i mindst et samfund, kunne også forældre og børn gifte sig, ja de blev ligefrem tilskyndet til at gøre det. De to samfund er Ægypten i den græsk-romerske periode (300 f.Kr.-300 e.Kr.) og Persien i sassanidetiden (224-551 e.Kr.): i Ægypten kunne søskende gifte sig med hinanden, i Persien var der en religiøs tilskyndelse til at praktisere ægteskab mellem medlemmerne af kernerfamilien. I beskrivelsen af praksis for ægteskab og seksuelle relationer i disse samfund må man derfor så vidt muligt undgå at bruge termen incest, fordi dette ord i vor moderne sprogbrug altid bruges om noget negativt.

Det faraoniske Ægypten

Ægteskab mellem søskende

Inden vi ser nærmere på det græsk-romerske Ægypten, må vi kaste et blik på forholdene i de foregående tre årtusinder. Man skulle jo ikke tro, at søskendeægteskab var et fænomen, der først blev praktiseret, da romerne, som ikke tillod ægteskab mellem nære slægtninge, fik magten i landet. Der er imidlertid ikke meget, der tyder på, at ægteskab mellem søskende eller mellem børn og forældre skulle have været udbredt i ældre tid. Kildematerialet er, som man kunne vente det, langt fra så omfattende, som det vi kender fra Romertiden, og dertil kommer det problem, at ægtefæller fra og med Ny

Rige ofte kaldte hinanden for broder og søster. Det kan derfor være svært at udtale sig om et eventuelt slægtskab mellem ægtefællerne, hvis man ikke samtidigt har oplysninger om hvem, der er parternes forældre. Den klassiske undersøgelse stammer fra 1954, hvor den tjekkisk-engelske ægyptolog Jaroslav Černý kunne fastslå, at der fra det 3. årtusinde f. Kr. ikke var noget brugbart kildemateriale i det hele taget, mens kilderne fra Mellemste Rige kun pegede på yderst få tilfælde af ægteskab mellem halvsøskende.¹ Undersøgelsen omfattede her 358 steler, der tilsammen leverede eksempler på 490 ægteskaber. Blandt disse fandt Černý to nogenlunde sikre halvsøskende-ægteskaber og to forhold, hvor det samme muligvis kunne være tilfældet. I hvert af dynastierne 20 og 22 fandt han yderligere et broder-søster ægteskab, hvor parterne har én forælder tilfælles – og det var så det. Man har siden fundet endnu et muligt eksempel fra Mellemste Rige og ét fuldt broder-søster ægteskab fra det 20. dynasti. Dertil kommer et eller to forhold, hvor kilderne er for dårligt publicerede til, at man kan drage nogen konklusion.

Forældre-børn ægteskab

I Ægypten giftede børn og forældre sig ikke.

Selvom jeg af metodemæssige årsager ikke vil behandle materiale vedrørende guder, konger, ypperstepræster og lignende, skal det dog nævnes, at man undertiden har ment, at

Akhenaton giftede sig med et par af sine døtre og at Ramesses II gjorde ligeså. Den moderne

forskning betragter dog forbindelsen mellem de pågældende konger og deres døtre som rituel, og ikke som en seksuel forbindelse.² Fra tiden umiddelbart før Alexanders erobring af Ægypten har vi imidlertid en kilde, som er værd at nævne. Det drejer sig om basen til en statue af en vis Djedhor.³ Efter hvad vi ved, spillede denne person en betydelig rolle i ledelsen af landet, som på den tid var under persisk kontrol – det såkaldte 2. persiske herredømme – og det er blevet foreslået, at han sågar blev guddommeliggjort allerede, mens han var i live. En lige-ud-ad-landevejen-læsning af teksten peger på, at Djedhor var gift med sin datter, med hvem han tilmed havde en datter. Denne tolkning er hidtil blevet blankt afvist med det argument, at sådan gjorde ægypterne ikke. Det gjorde de ganske rigtigt nok ikke, men det er, som vi skal se nedenfor, ingenlunde usandsynligt, at samtidens persere gjorde det, og det kan måske derfor ikke helt udelukkes, at Djedhor her fulgte en persisk praksis – hvorved han måske samtidigt viser sig som den kollaboratør, en moderne betragtning har villet gøre ham til.

Sex med nære slægtninge

I den kristne-jødiske kulturkreds skaber et ægteskab traditionelt en slægtskabsforbindelse mellem ægtefællerne og deres slægtninge. Dette ikke-kødelige slægtskab regnedes tidligere for så nært, at det blev betragtet som incest, hvis f.eks. en mand havde samleje med sin kones mor eller søster. Men heller ikke her kaster det ægyptiske materiale meget af sig. To af Setaus døtre var gift med deres farbrødre, men da Setau var en af ypperstepræsterne under Ramesses III (1194-1163 f.Kr.), hører eksemplet ind under det segment af befolkningen, som ikke diskuteres i denne undersøgelse. Et mere saftigt eksempel stammer fra anklageskriftet mod Peneb, der i tiden omkring 1200 f.Kr. var en af arbejdsformændene i Deir el-Medina, hvor arbejderne, som byggede gravene i Kongernes Dal, boede. Ifølge anklageskriftet udtalte Penebs søn følgende:

“Peneb gik i seng med A, da hun var gift med X; han gik i seng med B, da hun var gift med Y; og han gik i seng med C, da hun var gift med Z”, sådan sagde hans søn. Og mens han gik i seng med Z, gik han også i seng med W, hendes datter. Og hans søn gik ligeledes i seng med W.⁴

Efter ægyptisk opfattelse er der her helt klart tale om hor og utroskab, men vi ved desværre ikke, hvordan man bedømte det forhold, at Peneb havde haft sex med både en mor og hendes datter, ej heller om forholdet mellem ham og hans søn ville blive betragtet som incest, eftersom de havde været i seng med samme kvinde.

Sammenfattende kan vi sige, at det ser ud til, at der i det faraoniske Ægypten ikke har været noget forbud mod indgifte-ægteskab mellem nære slægtninge. Og hvad der er endnu mere interessant: vi hører intetsteds i de ægyptiske kilder, at ægteskab og seksuelle relationer mellem nært beslægtede skulle være klassificeret som tabu – *bwt* på ægyptisk. Ægteskaber mellem nære slægtninge er attesterede, men antallet synes at have været uendeligt sparsomt. Hvem er derfor alle de mennesker, der i den græsk-romerske periode begynder at gifte sig med deres helsøskende?

Det græsk-romerske Ægypten

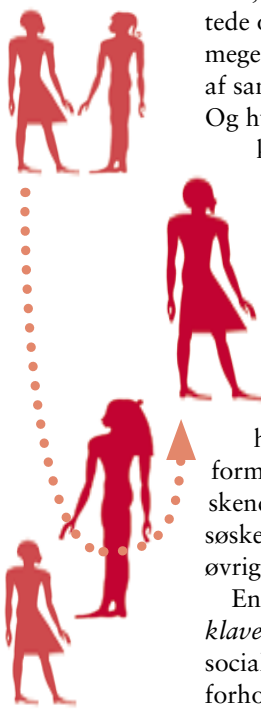
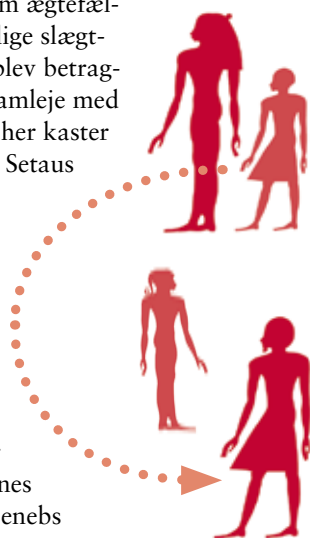
Den græsk-romerske periode består som navnet siger af to perioder. Den græske (332-30 f.Kr.) kaldes undertiden den makedonske – Alexander den Store var jo makedoner – men får som oftest navn efter det her-

skende dynasti, Ptolemæerne, opkaldt efter den af Alexanders generaler, som efter hans død i 323 fik magten i Ægypten. I år 30 begynder den godt 400 år lange romerske periode (30 f.Kr.-395), og det er fra denne periode, at vi besidder et helt usædvanligt interessant kildemateriale. Romerne var “oldtidsmestre” i administration, og da de fik kontrollen over Ægypten, ville de have klarhed over, hvad de nu ejede, og hvor meget skat man kunne trække ud af landet. I Romertiden skulle hvert familieoverhovede hvert 14. år derfor indsende en fuldstændig opgørelse over familiens status til myndighederne. Heri skulle berettes om hvem der var døde, hvem der var født, hvem der var blevet gift – og med hvem, hvem der var blevet skilt, osv. Fra år 19 til 258 har vi bevarer et tilstrækkeligt repræsentativt materiale af denne art til at kunne fastslå, at knap en tredjedel af alle ægteskaber var indgået mellem børn af samme forældre. Vi er også i besiddelse af et stort antal bryllupsinvitationer, ægteskabskontrakter, skilsmissegodkender, breve mellem ægtefællerne og meget mere, som tilsammen giver os et billede, der ikke i nogen anden henseende afviger fra det, vi ville betragte som et normalt fungerende samfund.

Den vidtstrakte praktisering af søskendeægteskab giver anledning til to spørgsmål. Hvorfor gjorde man det, og hvem gjorde det? Det sidste først. Romerne inddelte befolkningen i fire kaster, romere, bygrækere, jøder og ægyptere. Den sidste gruppe omfattede også størstedelen af den græske befolkning, og meget taler for at det netop er dette græske segment af samfundet, som praktiserede søskendeægteskab. Og hvorfor gjorde de det så? Ingen ved det med sikkerhed, men der er flere bud på årsagen.

Den traditionelle argumentation handler om økonomi. Hvis man giftede sig med sin søster, undgik man en deling af familiens formue. Imod dette synspunkt taler blandt andet, at ægteskabskontrakterne mellem parterne indeholdt uhyre detaljerede specifikationer af, hvordan boet skulle deles i tilfælde af skilsmisse. Hvorfor al den ulejlighed, hvis formålet var at undgå en splittelse af formuen? Vi ved tilmed, at skilsmisser blandt søskende-ægtefæller var hyppige, og vi ved også, at søskendeægteskab særligt forekom i familier, hvor de øvrige børn var gift med andre.

En anden forklaring benytter sig af begrebet *enklave-kultur*. Hermed menes de foranstaltninger en social gruppe tager i anvendelse for at afgrænse sig i forhold til omverdenen for derigennem at bevare sin “særlige” identitet. Anvendt på den græske befolkning i Ægypten forudsætter argumentationen, at

søskendeægteskab ikke er noget, der pludselig dukkede op i den romerske periode. Det virker umiddelbart rimeligt nok. Romerne havde meget skrappe regler for, hvem man kunne gifte sig med, og de kunne under ingen omstændigheder tolerere forbindelser indenfor kernefamilien. §23 i det regelsæt, der regulerede forholdet mellem kasterne, stipulerede, at “det ikke er tilladt for romere at gifte sig med deres søstre eller tanter, hvorimod ægteskab med en broderdatter kan accepteres.”⁵ Forbuddet mod søskendeægteskab gjaldt således kun for romere, og det kunne i sig selv tyde på, at der kan have hersket en anden praksis blandt de øvrige befolkningsgrupper. Hvis søskendeægteskab skulle være påbegyndt i Ægypten samtidigt med at romerne fik magten, ville den form for ægteskab med sikkerhed være blevet forbudt for hele befolkningen. Det antages derfor, at fænomenet også eksisterede i den foregående periode, den græsk-makedonske periode, men blot ikke er blevet registreret, fordi det ikke var relevant for den ptolemæiske administration. Tiden efter Alexander den Stores erobring af Ægypten førte naturligvis et større antal kolonister med sig. Mellem grækere og ægyptere udviklede der sig efter papyrologisk orienterede forskeres opfattelse nærmest et apartheid-lignende forhold, og disse grækere og makedonere, sådan går argumentet, kunne umuligt gifte sig med de skrækelige ægyptere. Da de samtidigt havde måttet give afkald på deres hjemlige slægt – fætre og kusiner i alle grader – og i øvrigt havde et kvindeunderskud, havde de ikke andet at gøre end at gifte sig med deres søstre.

Det er nu for det første tvivlsomt, om der virkeligt eksisterede en slags apartheid i Ægypten i denne tid. For det andet havde der været grækere i Ægypten i flere århundreder, førend Alexanders tropper slog sig ned her. Forestillingen om en enklave-kultur holder derfor næppe stik, og årsagen til forekomsten af søskendeægteskab i Ægypten skal måske derfor søges i Grækenland selv: Her har vi moderne mennesker længe vendt det blinde øje til alt det hos grækerne, der ikke passer ind i vores forestilling om Grækenland som vor kulturs vugge. Det gælder synet på den græske kunst, som helst skal være hvid og ren, på trods af at vi i dag ved, at den var malet i krasse farver. Vi kan heller ikke lide pæderastien hos grækerne, og vi har muligvis “overset” den omstændighed, at atheniensere og spartanere gerne måtte gifte sig med deres halvsøskende, i Athen, hvis de havde fælles fader, i Sparta, hvis de havde fælles moder. I Rom straffede kejser Claudius (10 f.Kr.-54 e.Kr.) et tilfælde af broder-søster ægteskab,

hvad der fremkaldte følgende bemærkning i den romerske statsmand og filosof Senecas (død 65 e. Kr.) berømte værk *Græskargørelse* – en satire over guddommeliggørelsen af kejser Claudius: “Dumrian, læs på lektien: i Athen er det halve tilladt, i Alexandria det hele.”⁶

Sassanidernes Iran

Den persiske Zarathustra-religion er opkaldt efter sin grundlægger Zarathustra eller Zoroaster, der efter de fleste iranisters opfattelse levede omkring år 600 f.Kr. Religionens rolle og indhold under de ældre dynastier (især Achæmeniderne 538-331 f. Kr.) er usikker, men i sassanidetidens Persien (224-651 e.Kr.) var den statsreligionen, og i hvert fald i denne periode ansås ægteskab mellem forældre og børn og mellem søskende som noget overordentligt positivt. Efter zarathustrisk opfattelse udspiller der sig en kamp mellem det gode og det onde i universet. Mennesket kan gøre sit til, at det gode sejrer, hvorved det samtidigt arbejder med på sin egen frelse. Blandt midlerne hertil er ægteskab indenfor kernefamilien. Familiens og slægtens eksistens var samfundets grundpille, og indlejret i religionen betød dette, at familie- og arvelovgivning skulle understøtte den patriarkale familiestruktur, således at en mands æt kunne fortsætte, og man kunne udføre religiøse ceremonier i hans navn.

Kilderne til kernefamilieægteskabet er en lovtekst fra sassanidetiden og en række næsten samtidige og lidt senere kommentarer til den religiøse lovgivning.⁷ Vi har ikke nogen “ægteskabslov”, men i arvelovgivningen kan vi se, hvilke komplikationer sådanne ægteskaber fører til, når for eksempel en mand testamenterer noget til sin kone og sin datter, og dernæst korrigerer bestemmelserne, i fald han senere skulle gifte sig med sin datter, for ikke at tale om sin datters datter. I nogle kommentartekster møder vi også en rangfølge. Det er mere frelsebringende for en søn at gifte sig med sin moder end det er for en far at gifte sig med sin datter, og begge er mere fortjenstfulde end et søskendeægteskab. Sådanne ægteskaber var naturligvis ikke de eneste. En mand kunne indgå en eller flere sådanne forbindelser, men han ville formodentlig også have andre koner, og hans brødre kunne i hvert fald ikke også være gift med moderen. Kommentarteksterne forholder sig ikke blot til det frelsebringende og pligt-opfyldende ved at indgå *xvetodah*, hvilket er betegnelsen for ægteskab med et medlem af kernefamilien, men også beskriver den fortrolige glæde, der opstår, når en mand eksempelvis bor sammen med en datter, der samtidigt er hans barnebarn, eller med

en søn, som også er hans bror, fordi han er avlet med mandens egen moder. Dertil kommer, at *xvetodah*-ægteskabet formindsker risikoen for det familieliebøvl, som ægteskab med krævende fremmede kvinder ofte giver anledning til. En kvinde giftet ind i familien vil være mere tilbøjelige til kræve smykker, velduftende salver, smukke klæder, tjenestefolk og en større bolig. Og hvis hun ikke får det, eller kun delvist, så er der ingen ende på alle de ubehageligheder, der kan følge af hendes skuffede forventninger. *Xvetodah*-ægteskabet bevarer ættens renhed og skaber identitet baseret på inderlig fortrolighed. Rent genetisk giver det også bedre resultater, siger en tekst. Hvis en ulv og en hund parrer sig, bliver resultatet et dyr, som hverken har ulvens styrke og jagtegenskaber eller hundens gode karakter. Det føl, der er produktet af en persisk og en arabisk hest, har ikke den arabiske hests hurtighed og den persisks udholdenhed osv.

Det er desværre meget svært at sætte tal på omfanget af det persiske indgifte. Det siges undertiden, at det kun er et fåtal, eller måske blot en elite, som for alvor praktiserede *xvetodah*. Der er dog ikke noget egentligt belæg for en sådan antagelse, hvori- mod der findes visse holdepunkter for en formodning om, at *xvetodah*-ægteskabet tværtimod har været alment udbredt. Et sæt af tidlige sassanidekilder handler om dynastiets kamp med Romeriget.⁸ I disse krige besejredes tre romerske kejsere; den sidste, Valerian (253-260) blev taget til fange og døde i fangenskab. Blandt konsekvenserne af det heldige udfald af disse krige var den omfattende udbredelse af *xvetodah* i de erobrede områder. Det er muligt, at sassanidernes indgiftepraksis blot virkede forstærkende på et allerede eksisterende mønster, men hvad der nu end måtte være årsag og virkning, så følte den romerske kejser Diokletian sig i maj 295 nødsaget til i Damaskus at udstede et edikt mod den udbredte forekomst af incestuøse ægteskaber i denne del af det østromerske rige, det vi undertiden også kalder den frugtbare halvmåne. Dekretet tilskriver denne afskyelige praksis uvidenhed eller dårlig indflydelse fra uciviliserede barbarer, men griber samtidigt sagen praktisk an i erkendelse af, at man ikke med et slag kan ændre en mængde menneskers status. Ægtefæller bevilges et passende stykke tid til at få deres ægteskab opløst og vil derefter ikke blive straffet. Deres børn må dog anses for at være illegitime. Dekretet specificerer hvem man ikke må gifte sig med, og det følgende katalog kan læses som en liste over persernes praksis: datter, barnebarn (pige), oldebarn (pige), moder, bedstemoder, oldemoder, fædrene eller mødrene tante, søster,

Ved midten af det 7. århundrede er den arabiske sejr over sassaniderne en kendsgerning, og hermed begynder islam langsomt at fortrænge zarathustrismen. I de følgende århundreder konverterer mange til islam, men der er dog zarathustrier, der indtil vore dage holder fast i deres religion. En tredje gruppe udvandrede til Indien og slog sig ned især i Bombay, hvor de i dag kendes som parsere. Ingen af de moderne zarathustrier praktiserer indgifte.

Selvom islam efter omstændighederne behandlede den gamle religion med en vis tolerance, er den symbolske repræsentation af forholdet mellem de to religioner ofte anderledes. I billedet [fig.1] lader Mohammeds onkel, Hamza, Zarathustra brænde i sin kiste. Der er selvsagt ingen historisk realitet bag denne begivenhed, idet de to hovedpersoners liv i hvert fald er adskilt med 1000 år, hvortil kommer, at billedet er malet ca. 1000 år senere end Hamza levede. I flammerne anes Zarathustra i skikkelse af et "rustningsklædt fantom" (Kjeld von Folsach). I forgrunden knuses urnen med hans aske for øjnene af hans rædselsslagne datterdatter Manut. Hamza betragter det hele gennem noget, der ligner et marieglas.

Kvinderne i nederste venstre hjørne er fremstillet som exceptionelt grimme – og er exceptionelt interessante [fig. 2]. De siges at være troldkvinde, men spørgsmålet er, om portrættingen ikke rummer en mere vidtrækkende pointe. Vi skal nedenfor behandle den kristne persiske gejstlige Jesubokhts omtale af den zarathustriske ægteskabspraksis. Jesubokht er den eneste kilde, der muligvis kan tages til indtægt for et så omfattende indgifte, at det giver sig udslag i genetiske skader i form af deformiteter, herunder mærker på huden. Er det denne tradition, som afspejles i gengivelsen af kvinderne?

Fig. 1 Miniaturen (bomuldslærred) med titlen "Hamza brænder Zarhusts kiste og knuser urnen med hans aske" stammer fra et eksemplar af *Hamza-nama*, bogen om Hamza. Det er et tidligt Mogulmaleri fra ca. 1570 og hører med sin 79,4 x 63,3 til blandt de største miniaturer. Det tilhører Davids Samling, hvor det har inventarnummeret 72/1998. Fotografiet er taget af Pernille Klemp. Bibliografi: Kjeld von Folsach, *For de udvalgte få. Islamisk miniaturemaleri fra Davids Samling*, Davids Samling og Louisiana Museet, 2008, nr. 63 og s.80-81. Direktør von Folsach takkes for tilladelsen til vederlagsfrit at gengive katalogets billede.

søsters datter og barnebarn (pige), stedmoder, svigermøder, svigerdatter, osv. Dekretet førte tilsyneladende ikke til nogen synderlig forbedring af forholdene, for i midten af det 6. århundrede måtte både kejser Justinian I og Justinus II udstede lignende bestemmelser for de samme geografiske områder.

En anden kilde giver os måske en endnu mere interessant mulighed for at bedømme hyppigheden af *xvetodah*. Det drejer sig om en afhandling forfattet af en kristen perser, metropolitten Jesubokht, der levede i det 8. århundrede.⁹ Der er altså tale om en sen kilde, skrevet efter at Islam er blevet indført i Iran og dermed i en periode, hvor Zarathustra-religionen er på tilbagetog. Kildens tendens er fjendtlig overfor den gamle persiske religion. Indholdet i afhandlingen er en omfattende fremstilling af alle aspekter af indgifte-ægteskaber. Motiverne til *xvetodah* betegnes alle som nedrige og smudsige, men en enkelt passage kaster et interessant lys over sagen. Udgangspunktet er et tænkt eksempel, hvor en mand gifter sig med sin moder og sin søster, fordi han er utilfredshed med størrelsen af den arv, han forventer at få fra sin afdøde fader. En sådan praksis, skriver Jesubokht, beskyldes af zarathustrierne. Men ikke nok med det. Frugten af sådanne – i hans øjne “fordærvede” – ægteskaber er ofte børn, som på en eller anden måde er abnorme. Der kan være noget galt med deres lemmer, øjne, hænder og fødder, eller noget med hudfarven. Men i stedet for at zarathustrierne ser dette som noget klart negativt, tolker de det positivt og siger, at deformiteterne er mærker efter det heldige udfald af kampen mellem dæmoner og retfærdighedens og godhedens kræfter. Pointen er her ikke selve substansen i sagen, men forfatterens iagttagelse af en observerbar, negativ konsekvens af sådanne ægteskaber. Hvis vi tør fæste lid til, at man i det 8. århundrede har kunnet iagttage en forøget forekomst af deformiteter blandt de børn, der fødes ind i sådanne familier, har vi måske et holdepunkt for at antage, at *xvetodah*-ægteskaber må have været ret så almindelige.

Lige så lidt som man har været i stand til at forklare, hvorfor ægteskab mellem søskende var udbredt blandt den græsk-egyptiske befolkning, er det lykkedes at få en klar forståelse af baggrunden for persernes *xvetodah*. Også her indtager det økonomiske argument en fremtrædende rolle. Perserne tillod ikke skilsmisse, og dette kan sammen med generationers indgifte – *xvetodah* – have ført til en vis koncentration af ejendom og andre værdier indenfor den enkelte familie. I denne sammenhæng er pointen dog en anden. Perserriget var stort og velorganiseret, et gammelt, højt udviklet samfund. Det

brød ikke sammen fordi religionen foreskrev noget, der efter vor opfattelse må karakteriseres med det negativt ladede ord “incest”, ligeså lidt som Ægypten brød sammen. Der er, som nævnt, en del der taler for, at sådanne ægteskaber var mere udbredt i hele det østlige Middelhavsområde end man umiddelbart skulle tro, og de lidet succesfulde romerske edikter mod indgifte kunne tyde på, at kampen var sej. I den sparsomme ældre forskning på området forsøgte man blandt andet at forklare fænomenet med henvisning til dårlig indflydelse fra naboerne. Perserne havde fået disse dårlige vaner fra ægypterne eller andre orientalerne, mens ægypterne skulle være kommet på ideen, da de var blevet erobret af perserne. En sådan argumentation bringer os ikke meget videre. Det samme gælder, når vi undersøger forholdene i de ældre orientalske samfund. Også her finder vi forbud mod incest hos én befolkning, hvor naboerne har en helt anden praksis.

Mesopotamien

Fra Mesopotamien – oldtidens Irak – har vi to sæt love, som hver indeholder paragraffer, der handler om ægteskab i mellem nært beslægtede. Den ældste kodeks er *Hammurabis Lov* fra ca. 1700 f.Kr.¹⁰ Her stipulerer §§154, 155, 157 og 158 et generelt forbud mod seksuelt samkvem mellem forældre og børn, en mand og hans søns kone, en mand og hans mor, en mand og hans stedmoder, hvis hun har børn med hans far. Hvis man bryder loven, medfører dette en række sanktioner, af hvilke den hårdeste rammer mor og søn. Et incestuøst forhold mellem mor og søn betragtedes som en brud på verdensordenen og de skyldige blev derfor straffet med døden på bålet. Hammurabis lov indeholder intet om forholdet mellem broder og søster.

De *Middelassyriske Love* (ca. 1100 f.Kr.) har intet om incest, men visse paragraffer omhandler ægteskaber mellem personer, som efter jødisk-kristen lov klassificeres som (for) nære slægtninge.¹¹ Det er således muligt for en mand at være gift med to søstre (§31). Også en regel om at en barnløs enke kan eller skal have afkom med sin afdøde mands broder – levirats- eller svogerægteskab – findes atter her (§§30, 33). Loven gør det også muligt for en enke at gifte sig med en stedsøn (§46).

Hittitterne

De *Hittitiske Love* (ca. 1500 f.Kr.) er til gengæld ret så klare i deres forbud mod seksuelle relationer og ægteskab mellem nære slægtninge, og der skelnes tilmed mellem sex og ægteskab.¹² Vel at mærke, når det drejer sig om “frie mennesker”. En mand må

Fig. 2

ikke have seksuelt samkvem med sin mor, sin datter eller sin søn; straffen er dødsstraf (§189). §191 forbyder samleje mellem en fri mand og frie søstre med samme moder. Ligeledes forbydes samleje med søstrenes moder, hvis de bor sammesteds, og han er vidende om, at de er blodsbeslægtede; forbuddet gentages i skærpet form i §195. §192 tillader en mand at gifte sig med sin afdøde kones søster. I §193 findes bestemmelser om leviratsægteskab. En enke må ikke være alene. Hun skal giftes med sin afdøde mands broder eller med sin svigerfader. Vi har her en parallel til Biblens historie om Tamar, som skaffede sin afdøde mand en efterkommer gennem sin svigerfar, som på denne måde blev far til sit klassifikatoriske barnebarn (1 Mos. 38). De jødiske regler er begrundet i den udbredte forestilling om, at en afdød uden afkom vil blive udslettet. Kan den afdødes enke ikke få afkom gennem sin svoger eller svigerfar, må andre mandlige slægtninge træde til (5. Mos. 25,5-10; Ruts bog), og det samme ses i den hittitiske §193, hvor den næste i rækken af ægtemænd er den afdødes brodersøn. Omvendt

præciserer §195, at en mand ikke må gå i seng med sin broders kone, mens broderen er i live.

En del af disse regler har dog en begrænset social gyldighed, således som det fremgår af §194, der fortjener at blive citeret i sin helhed:

Hvis en fri man har seksuelt samkvem med slavepiger, dvs. med søstre af samme moder, og også med deres moder, er det ikke en lovovertrædelse. Hvis brødre går i seng med den samme fri kvinde, er det ikke en lovovertrædelse. Hvis fader og søn begge går i seng med den samme slavepige eller prostituerede, er det ikke en lovovertrædelse.

Forbuddet mod at have sex med to søstre eller med en kvinde og hendes mor gælder altså ikke, når det drejer sig om slaver. Bestemmelsen om incest har således ingen absolut gyldighed i hittitternes verden. Kønnene er i denne henseende heller ikke ligestillede. Efter §194 foreligger der ingen lovovertrædelse, hvis brødre går i seng med samme fri kvinde, hvorimod det efter §191 er frie søstre forbudt at have seksuelt samkvem med samme frie mand.

Vi kender ikke til nogen lovparagraf om forholdet mellem broder og søster, men to andre kilder viser os, at man ikke har tilladt sex mellem søskende. Den ene af disse indeholder en hel belæring om hittitternes syn på disse sager. Vi befinder os i Amarna-perioden, for nu at bruge den ægyptologiske kronologi. Storkongen Suppiluliuma I har afsluttet en traktat med sin vasal Huqqana fra Hayasa – sandsynligvis det moderne Armenien – og for at besegle de nye relationer mellem Hatti og Hayasa har han givet Huqqana en af sine søstre til ægte. I traktaten mellem storkongen og vasallen står der så (lettere moderniseret):

Denne søster, som Min Majestæt har givet dig til hustru, har mange søstre fra hendes egen familie såvel som fra hendes udvidede familie. De hører (nu) også til din udvidede familie, fordi du har giftet dig med deres søster. Men i Hatti er det en vigtig praksis, at en broder ikke har seksuelt samkvem med sin søster eller sin kusine. Det er ikke tilladt. Den, som i Hatti gør noget sådant, kan ikke forblive i live, men vil blive dræbt. I denne henseende er der en modsætning mellem Hatti og dit barbariske land, for dér er det almindeligt at have seksuelt samkvem med sin søster eller kusine. Men i Hatti er det ikke tilladt. Hvis der-

for en søster til din hustru, eller hustruen til en af hendes brødre eller en kusine kommer til dig, så giv hende noget at spise og drikke. I kan begge spise og drikke og underholde jer med hinanden. Men du må ikke nære noget ønske om sex med hende. Det er ikke tilladt, og folk straffes med døden, hvis de gør noget sådant.¹³

Hvis vi skal tro denne kilde – og det er der egentlig ikke nogen grund til ikke at gøre – har der i nogenlunde samme geografiske rum været to radikalt forskellige måder at regulere forholdet mellem nære slægtninge på. Hvad der er tilladt det ene sted afvises det andet sted, og det er ikke nogen metodisk farbar vej at ville forklare tilstedeværelse og fravær af forbud mod incest med henvisning til lån fra naboerne.

Sammenfattende kunne man dog måske nok sige, at indgifte alt i alt synes begrænset til indoeuropæisk-talende folk.

Civilisation og incest

Det er naturligvis frustrerende at nedgøre eksisterende antagelser om, hvorfor for eksempel den græsk-ægyptiske befolkning og perserne tillod ægteskab mellem medlemmer af det, vi kalder kernefamilien, uden at komme med en anden god forklaring på fænomenet. Men dokumentationen for sådanne forhold i Ægypten og Persien kan dog bidrage til at aflive en grundlæggende antagelse – især i det 20. århundredes teorier – om forholdet mellem natur og kultur. De antikke forfattere diskuterede, hvorvidt incestforbuddet var menneskeskabt, eller om det var naturgivent. Nogle hævdede, at dyr afholdt sig fra incest, andre så forbuddet som udtryk for at mennesket havde hævet sig over det dyriske niveau. Den nys afdøde franske antropolog og kulturteoretiker Claude Lévi-Strauss (1908-2009) formulerede problemet således:

Oprindelsen til forbuddet mod incest skal hverken søges udelukkende i kulturen eller naturen, og det er heller ikke en blanding af elementer fra såvel naturen som kulturen. Det er det fundamentale skridt takket være hvilket, gennem hvilket, og især med hvilket overgangen fra natur til kultur gennemføres. Man har fået os til at formulere problemet vedrørende incest i relation til menneskets eksistens som biologisk eller socialt

væsen, men vi har hurtigt kunnet konstatere, at forbuddet ikke med nogen grad af nøjagtighed kan tilskrives den ene eller den anden position. (...) Førend forbuddet fandtes der ikke kultur; med det er naturens herredømme over mennesket slut. Forbuddet mod incest er den proces gennem hvilken naturen overskrider sig selv (...), den fremkalder og er i sig selv fremkomsten af ny orden.¹⁴

Ifølge Lévi-Strauss er kernen i menneskers adfærd udveksling af gaver, varer og tjenesteydelser med det formål at skabe alliancer og netværk. Ingen familie, intet samfund er muligt uden denne udveksling. Udvekslingen af kvinder er blot en del af, men dog det væsentligste element i denne proces af gensidig udveksling. Kvinder må gives væk, for at man selv kan modtage kvinder. Hvis en familie beholdt kvinderne for sig selv, ville man ikke kunne opbygge alliancer. Mænd skaber alliancer ved at udveksle søstre og kan således ikke gå i seng med deres egne. Forbuddet mod incest og udvekslingen af kvinder er to sider af samme sag.

Hos Sigmund Freud finder man ikke den samme sociologiske forklaring på forbuddet. I hans teori fødes mennesket med en iboende trang til en incestuøs kærlighed. Denne lyst må overvindes for at mennesket kan blive til et kulturvæsen, og forbuddet mod incest er derfor en tillært kulturel vane, som socialiserer individet ind i familie og samfund. Også hos Freud er forholdet således klart: uden forbud mod incest ingen civilisation.

Disse synspunkter har været så godt som totalt enerådende i al teori, selvom en lille orm må have gnavet i mange af de skråsikre gentagelser. Enkelte forfattere nævner nærmest i forbifarten, at der måske nok var en afvigende praksis blandt konger i Ægypten og andre steder i verden, men sandelig ikke blandt almindelige mennesker. Forestillingen om et forbud mod incest som forudsætning for menneskelig civilisation var således uantastet. Det foregående skulle tjene til at vise, at dette ingeniørlunde er tilfældet.

Noter

- 1 Jaroslav Černý, 'Consanguineous marriages in pharaonic Egypt', *Journal of Egyptian Archaeology* 40, 1954, s.23-29.
- 2 Se f.eks. Christine Meyer, 'Zum Titel «*hmt njswt*» bei den Töchtern Amenophis' III und IV. und Ramses' II', *Studien zur altägyptischen Kultur* 11, 1984, s.253-263; Gay Robins, *Women in Ancient Egypt*, London 1993, s.15 og 29; id., '*hmt nsw wrt* Meritaton', *Göttinger Miszellen* 52, 1981, s.75-81.
- 3 OI 10589, L 17-20, jf. Elizabeth J. Sherman, 'Djedhor the Saviour statue base OI 10589', *Journal of Egyptian Archeology* 67, 1981, s.82-102; Eric Young, 'A possible consanguineous marriage in the time of Philip Arrhidaeus', *Journal of the American Research Center in Egypt* IV (1965), s.69-71.
- 4 Papyrus Salt 124 (BM. 10055), rt.2,1-4. Teksten findes bl.a. i Kenneth A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, vol. IV, Oxford 1982, s.410-411. Oversættelse og bibliografi i Schafik Allam, *Hieratische Ostraca und Papyri aus der Ramessidenzeit*, Tübingen 1973, vol. I, s.281-287; se også Aristide Théodorides, 'Dénonciation de malversations ou Requête en destitution? (Papyrus Salt 124 = Pap. Brit. Mus. 10055)', *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 28, 1981, s.11-79.
- 5 Teksten findes i *Aegyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden* (BGU) no. 1210, se Emil Seckel & Wilhelm Schubart, *Der Gnomon des Idios Logos*, Erster Teil, Berlin 1919, og Arthur S. Hunt & Campbell C. Edgar, *Select Papyri. Official Documents*, London 1934, II, s.42-53. Teksten er oversat efter Naphtali Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford 1983, s.32-33.
- 6 Seneca, *Apocolocyntosis* 8: 'Stulte, stude. Athenis dimidium licet, Alexandriae totum.'
- 7 Se Paul John Frandsen, *Incestuous and Close-Kin Marriage in Ancient Egypt and Persia. An Examination of the Evidence* (CNI Publications 34), København 2009, s.62-87
- 8 Se Heidemarie Koch, 'Texte aus Iran', i Bernd Janowski og Gernot Wilhelm (red.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Neue Folge*, Bd. II: *Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte*, Gütersloh 2005, s.294-306; Philippe Gignoux, *Les quatre inscriptions du mage Kirdir. Textes et concordances*, Paris 1991, s.71-72. En synoptisk udgave med tysk oversættelse findes i Michael Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Teheran/Liège 1978, s.384-489, særlig s.429-433.
- 9 Se Eduard Sachau, *Syrische Rechtsbücher*, vol. III, Berlin 1914, s.VIII-IX og 30-41.
- 10 Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995, s.71-142; M.E.J. Richardson, *Hammurabi's Laws, Text, Translation and Glossary*, Sheffield 2000. Man kan også bruge Theophile J. Meeks oversættelse fra 1955.
- 11 Roth, *Law Collections*, s.153-194; Théophile Meek, 'The Middle Assyrian Laws' i James B. Pritchard (red.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*², Princeton 1955, s.180-188.
- 12 See Henry Angier Hoffner, Jr., *The Laws of the Hittites*, Leiden 1997, eller den gamle oversættelse af Albrecht Goetze i Pritchard (red.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*², s.188-197.
- 13 Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*², Atlanta 1999, s.31-32 og, lidt anderledes, Jörg Klinger, 'Der Vertrag Šuppiluliumas I. mit Hukkana von Hajaša', i Janowski og Wilhelm (red.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, 2005, s.110-111.
- 14 Claude Lévi-Strauss, *Les Structures élémentaires de la Parenté*², 1967, s.28-29 = *The Elementary Structures of Kinship*, 1969, s.24-25.

K.R. Lepsius skuer ud over sin samling.

Den 16. oktober 2009 slog Neues Museum på Museumsinsel i Berlin dørene op. Det var ikke første gang, for det “nye” museum er et gammelt museum. Som institution stammer det tilbage fra 1823, hvor man åbnede den første ægyptiske samling i Berlin, primært anskaffet dels af baron von Minutoli og dels af Joseph Passsalacqua, der, trods sin ikke-akademiske status, som betingelse for at salget kunne gå i orden fik stillingen som direktør for Ägyptisches Museum. Dette havde dengang til huse i et galleri i slottet Monbijou.

Det nybyggede Neues Museum åbnede i 1850 med en samling, der var blevet betragteligt udvidet ved anskaffelser foretaget af Richard Lepsius under hans store præjiske ekspedition til Ægypten i årene 1842-1845. Tre sale var helliget det gamle Ægypten med vægudsmykning, der afbillede nogle af de monumenter, som ekspeditionen havde studeret og tegnet undervejs. Den ene var endda indrettet som en ægyptisk søjlegård med farverige søjler. Lepsius var i 1855 blevet meddirektør og var fra 1865-1884 ene ansvarlig for samlingen. Ved sin død efterfulgtes

NEUES MUSEUM i Berlin genindviet

Lise Manniche

han af Adolf Erman, der sad til 1914 og dermed også i de år, hvor tyskerne foretog vigtige udgravninger i Abusir og Amarna. Det var hans efterfølger, Heinrich Schäfer (fra 1914-1935), der fik installeret fundene fra Amarna i en særlig Amarna-gård, som dengang blev meget beundret.

Anden verdenskrig satte en brat stopper for Neues Museum. Det blev bombet sønder og sammen med samt en del af genstandene; mange af de resterende blev overført til Sovjetunionen, andre var blevet bragt i sikkerhed i depoter forskellige steder i Tyskland. I 1953 åbnede en rekonstrueret ægyptisk samling i Bode-Museum, også en del af komplekset på Museumsinsel. I 1958 blev de landflygtige genstande returneret til Tyskland. Efter Berlins opdeling flyttedes en del af samlingen til Vestberlin, hvor den i flere år kunne ses i en pavillon ved Charlottenburg.

Nu, tyve år efter murens fald, er den ægyptiske samling igen under ét tag. Neues Museum er det tredje store museum ud af ialt fem på Museumsinsel, der er blevet renoveret – efter Alte Nationalgale-

rie og Bode-Museum. I årtier lå det hen, udsat for vind og vejr, mens en lille gruppe museumsfolk kæmpede en tapper kamp mod at få det hele revet ned. Det tog ti år og en genial arkitekt, englænderen David Chipperfield og hans tegnestue, at få reddet fragmenter af de gamle mure og få sat dem ind i en meningsfuld og velfungerende sammenhæng, der lever op til moderne museumsstandard. "Længslen efter det tabte" og stræben efter kontinuitet var temaet, og alt hvad der overhovedet kunne reddes, blev bevaret.

Resultatet er både fantastisk og bevægende. Den ægyptiske tempelgård var pulveriseret, og der måtte bygges nyt. Men hvor der var nogen som helst vægudsmykning tilbage, blev den reddet, og rummene bygget op omkring den. Dørkarme og gulve blev restaureret. Gulvet i kuppelsalen frembød et særligt problem, da hele midterpartiet var ødelagt. Udsmykningen består af mosaikbånd af sten med fladerne imellem fyldt ud med "marmorcement" i forskellige farver. Dette er en dobbelt brændt, fint stødt gips med høj hårdhedsgrad og dermed vel-

egnet til netop dette formål. Teknikken var opfundet i England omkring 1840. Kuppelsalens gulv blev bevidst ikke rekonstrueret i sin helhed, men retableret således at de historiske ødelæggelser stadig er synlige.

Et af lofterne er udsmykket med en farverig facsimilekopi af et loft i Kongernes Dal, og på væggene omkring den helt neutrale hal, hvor før de ægyptiske søjler stod, ses store fragmenter af de gamle panoramaer. Herfra kan man se op til det nye rum på etagen oven over, hvor fundene fra Amarna nu er anbragt i fritstående vitriner, således at man kan gå rundt om dem. Hele museet er lyst og luftigt og en drøm at fotografere i. Det er naturligvis tilladt. Den eneste undtagelse er kuppelsalen, hvor Nefertitis buste står i ensom majestæt i et ottekantet rum uden vinduer, men med en kuppel af glas.

Belysningen overalt i museet var en særlig udfordring, og der er blevet taget hensyn til, at museet oprindelig var baseret på udnyttelse af dagslyset. Et sted kommer lyset fra himlen ind gennem et dobbelt glastag, og i Amarna-rummet bliver også det elektriske lys filtreret gennem et diffust glastag.

Den ægyptiske samling er intet mindre end enorm, også underetagen er taget i brug. Her er der konstrueret nogle finurlige kupler af hule lercylindre, der ved at blive inkorporeret i et jernskelet giver bæredygtig konstruktion med minimal belastning. Museet var et af de første steder i Tyskland, hvor denne teknik, opfundet i England, blev anvendt.

Neues Museum er en betagende oplevelse. Det rummer unikke og righoldige eksempler på ægyptisk kunst (samt den græsk-romerske, den cypriotiske og den forhistoriske samling). Samtidig er det en påmindelse om vor egen tids historie med krig og ødelæggelse. Museet demonstrerer, at der med ukuelig optimisme ud af kaos kan opstå et organiseret, meningsfuldt koncept.

Alle fotografier skyldes forfatteren.

Litteratur

Wolfgang Müller, *Ägyptisches Museum 1823-1973* (lille håndbog af ældre dato fra museet)
 Axel C. Rahn (red.), *Das Neue Museum*, Berlin [2009] (hæfte fra museet)
<http://www.bdonline.co.uk/buildings/david-chipperfield-architects-neues-museum-berlin/3135293.article> (om renoveringen)

FUND & FORSKNING

Dyrenes Nekhen – Hierakonpolis HK6 *Elefantens sidste måltid*

Den første elefant, der blev fundet i Hierakonpolis (af Barbara Adams 1997), var kun en kvart elefant (se *Nekhen News* 10); resten manglede og skulle findes senere, hvilket den blev i det, der siden skulle kaldes grav 33. Her fandt man således rester af mere end en halv elefant. Ud fra tænderne drejer det sig om en ca. 10 år gammel han. Som sin fælle (omtalt i *Nekhen News* 15, 2003) var den sandsynligvis blevet fanget og måske tæmmet et sted sydpå, før den blev bragt til Nekhen, hvor den skulle holdes i live indtil de ceremonier, der krævede deres død. Maveindholdet af elefanten fra grav 33 giver os et billede af dens sidste måltid.

Hovedparten af planteresterne bestod af tærskerester af emmer, et foderemne for husdyr velkendt over hele Mellemøsten. Dog er der også rester af hele aks. Det må betyde, at elefanten også fik utærsket emmer, skønt selve kærnen ikke har overlevet fordøjelsessystemet. Et andet af elefantens fødeemner var unge skud fra akacietræer. Dertil kommer forskellige stængler og blomster af *Ceruana pratensis*, en ranglet urt, der vokser langs Nilens bredder og langs de store vandingskanaler. Den blev brugt i blomsterkranse til ofringer, til fremstilling af måtter, som fletværk i lervægge og som dyrefoder. Dertil kom nogle få rester af sumpgræsfamilien *Cyperaceae*.

Elefanter lever af en hel del forskellige planter, af græsser og urter, af blade og bark fra træer og buske, frugter og nødder. En ung elefant af den størrelse, der blev fundet i HK6, skulle have ca.

Elefantunge i
Rekhmiras grav
ca. 1475 f.Kr.
Foto LM.

50 kg foder hver dag. Resterne i dens maveindhold viser, at den har spist planter, der groede på flodbredden, den nære ørken og det dyrkede land. Spørgsmålet er nu: kom foderet til elefanten eller elefanten til foderet? Det første er nok mest sandsynligt, idet der også blev fundet fiskeben, flint [rester af tærskeslæder? AL] og potteskår i maveindholdet.

Tilstedeværelsen af mængden af emmeraks i dyrets mave er bemærkelsesværdig (30 aks pr. 10 ml maveindhold). Emmer blev dyrket til menneskeføde og var en del af basisdiæten i Hierakonpolis. Emmerhvede var næppe elefantens daglige diæt, set udfra den mængde foder et sådant dyr behøver. Måske fik den det som det sidste måltid?

Elena Marinova og Wim Van Neer, 'An Elephant's Last Meal', *Nekhen News*, 21, 2009, s.10-11.

Dyrehospitalet eller...

Indtil nu er antallet af dyr begravet i elitens gravplads i Nekhen nået op på ikke mindre end 112. Det drejer sig om følgende: 17 stk. kvæg, 1 æsel, 25 får/geder (gederne havde en skulderhøjde på 76 og 84 cm hvilket er ret højt for geder), 42 hunde, 2 elefanter, 1 urokse, 1 koantilope, 2 vildæsler, 3 flodheste,

11 bavianer, 6 vildkatte, 1 sumpkat.

Flere af bavianerne havde gamle brud, især på underarmen. Hvornår eller hvordan disse brud er sket vides ikke, men da det tager en 4-6 uger at hele et brud, må de have været mindst lige så længe i fangenskab blandt mennesker. Det er ikke sandsynligt at disse brud på bavianernes underarme relaterer til den måde de blev holdt, idet afbildninger fra dynastisk tid viser fangne bavianer og andre abekatte i snor om livet eller halsen – aldrig om armen. Hos mennesker kaldes den slags brud for "afværge-brud", der typisk forekommer ved slagsmål, når underarmen bruges til at afparere slag mod hovedet. Flere af de måske uregerlige bavianer havde også frakturer på fødder og hænder.

Den unge flodhest, der blev fundet denne sæson, er den tredje af sin art fundet i HK6. De øvrige er en nyfødt unge og en 6-12 måneder gammel unge fundet i 1980'erne. Også den senest fundne flodhest var en unge. Dens mælketænder var brudt frem, hvilket viser at den var gammel nok til selv at tage føde til sig. Til stor overraskelse for forskerne fandt de et helet brud på den nedre del af *fibula* (den tynde knogle i underbenet), hvilket viser at denne flodhesteunge var temmelig længe i fangen-

skab. Dette brud er typisk for et dyr, der er bundet ved bagbenet og har brækker benet i kampen for at blive fri.

Også koantilopen havde en del deformationer, der kunne have forbindelse med dens fangenskab. Et af dens ribben havde et helet brud, og skønt dette vel kunne være sket i det fri, er det mere sandsynligt at det er sket enten i forbindelse med tilfangetagelsen eller senere. Der er to yderligere sygelige tegn på et længerevarende fangenskab: På en af underkæberne er der en anormal, benet udvækst, der sammen med en tand, der viser et udpræget slid, tyder på, at koantilopen havde store tyggeproblemer. Den slags deformationer er ikke ualmindelige hos vilde dyr holdt i zoologiske haver. Der er næppe tvivl om at alle disse dyr har været holdt i en slags kongeligt menageri.

Wim Van Neer og Veerle Linseele, *Animal Hospital: 'Healed Animal Bones from HK6', Nekhen News*, 21, 2009, s.11-12.

Se tidligere Siden Sidst-indlæg om Dyrene fra Nekhen i *Papyrus* 09/1, 08/2, 05/2, 04/1.

Gayer-Anderson-katten

Denne 42 cm høje bronzekat er en af British Museums hovedattraktioner. I 1930'erne stod den i major R. G. Gayer-Andersons hus ved siden af Ibn Tulun-moskeen i Cairo, "Den kretiske kvindes hus", bygget i 1540 og 1632 (nu museum, dog med få antikviteter af faraoisk dato). Han reparerede selv en stor revne i kattens krop og indsatte en metalcylinder i dens hovede for at

Foto LM.

holde sammen på den. Et lag grøn maling dækkede sporene. Reparationerne blev opdaget, da katten i 2007 blev sendt til røntgenfotografering. Ved den lejlighed blev det også afsløret, at katten er lavet af bronze, der består af omkring 84,7% kobber, 13% tin, 2,1% arsenik og 0,2% bly. På grund af den senere overfladebehandling var det nødvendigt at bore et lille hul i bunden for at skaffe en ren prøve. Kattens ørenringe synes at være blevet udskiftet, da et ældre foto viser den med et andet par. Katten står nu smukt udstillet i sin egen vitrine i skulpturgalleriet. LM

Se bl.a. http://en.wikipedia.org/wiki/Gayer-Anderson_cat

DNA-analyser af Tutankhamons familie

Med sin vanlige sans for at formidle videnskabelig forskning via medierne blev det den 17. februar i år bekendtgjort af Zahi Hawass, direktør for den ægyptiske antikvitetsjeneste, at gåden omkring Tutankhamons familieforhold nu var løst: CT-scanning og DNA-ana-

lyser viser, at Tuts far var mumien fra KV55, der derfor må være Akhenaton [dette lå i forvejen fast, da han var søn af en regerende konge (LM)]; mumien med etiketten "Amenhotep III" er hans bedstefar, og den "ældre kvinde" fra KV35 er hans farmor, dronning Teje (dette understøttes af DNA fra mumierne af hendes forældre Yuya og Thuyu). Bortset fra nogle uopklarede punkter [såsom en præcis og ganske vigtig aldersbestemmelse af disse mumier (LM)] forekommer dette umiddelbart tilforladeligt. Tuts mor kan nu med fælles DNA være den "yngre kvinde" fra KV35, som åbenbart viser et så nært slægtskab med mumien fra KV55, at de må have været helsøskende. [De eneste to navngivne kvinder, der hidtil har været inde i billedet som mor til Akhenatons børn, er Nefertiti og Kiya, og for begges vedkommende er der diskussion om deres herkomst. Det vil sige, at for at få regnskabet til at gå op skal vi finde argumenter for, at enten Nefertiti eller Kiya var søster til Akhenaton; vi skal overveje om en af hans fire kendte

søstre kunne være en kandidat; eller der skal opspores en femte søster (hvis en halvsøster evt. kunne gøre det, må der have været rigeligt at tage af i Amenhotep III's harem) (LM)]. DNA-testen viste iøvrigt, at moderen til de to dødfødte børn fundet i Tutankhamons grav kunne være en ellers uidentificeret mumie fundet i KV21, hvilket kunne identificere hende som Ankhesenamon.

DNA-undersøgelserne afslørede endvidere, at både Tutankhamon og nogle af de andre undersøgte mumier led af malaria [hvilket dog næppe i sig selv kan have været årsagen til hans død (LM)]. At kongen også som rapporteret skulle have lidt af rygsækthed, klumpfod og ganespaltning forekommer bizart i betragtning af, at ingen af disse lidelser blev opdaget ved tidligere undersøgelser. Offentliggørelsen af resultaterne, hvoraf et resumé blev publiceret i et amerikansk lægetidsskrift, forårsagede en storm af bidrag i Electronic Egyptology Forum i de følgende uger. Et tysk forskerhold var involveret, men alle prøver var blevet udtaget af ægyptiske kolleger, og analyserne fandt sted på laboratorier i Cairo. LM

Zahi Hawass m.fl., 'Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family', *Journal of the American Medical Association*, vol. 303, 2010 s. 638-647. <http://jama.ama-assn.org/> (kun for abonnenter)

Hjerte-kar sygdomme i oldtiden

Wall Street Journal havde d. 18. sept. en artikel ('Curse of heart disease is found in Mummies') om en CAT-scanning foretaget på 22 mumier i Cairo, der viste tegn på pulsåreforkalkning (*atherosclerosis*), hvilket anfægter den længe hævdede antagelse, at hjerte-kar sygdomme hører det moderne samfund til. Forskerne fandt forkalkning i arterierne og spurgte sig selv om årsagen. Det kan ikke vides med sikkerhed, men de undersøgte mumier tilhørte overklassen, der mest levede af kød fra kvæg, ænder og gæs. Da man ikke havde mulighed for nedkøling, brugte

man sædvanligvis salt til konservere kød og fisk. Dette fører til den antagelse, at disse ægyptere havde forhøjet blodtryk. Der vides intet fra scanningen om hvorvidt de undersøgte ægyptere havde været overvægtige.

'For the Record', *Kmt* 21/1, 2010, s.10.

Meresamun – nu med ansigt

I forbindelse med en udstilling på The Oriental Institute Museum i Chicago med titlen "*Meresamun, The Life of a Temple Singer*", der drejer sig om liv og arbejde omkring 800 f.Kr. og med fokus på en ung kvinde, hvis kartonagesarkofag og mumie befinder sig i OIMuseets samling, har man forsøgt at rekonstruere kvindens ansigt på samme måde som retsmedicinerne går frem i moderne efterforskning. Der blev benyttet to vidt forskellige metoder begge med udgangspunkt i et 3D-billede af Meresamuns kranium skabt vha. CT-skanning. Den ene rekonstruktion af Joshua Harker benytter den traditionelle fremgangsmåde, hvor væv og muskler bliver bygget op om en fysisk rekonstruktion af kraniet. Denne sidste

sprang Harker dog over og arbejdede direkte tredimensionalt digitalt. En lille film der viser stadier af rekonstruktionen kan ses på <http://oi.uchicago.edu/museum/special/meresamun/face.html>, mens mere af Harkers arbejde kan ses på www.joshharker.com. Den anden rekonstruktion blev udført af Michael Brassel. Han er tilknyttet et projekt ved navn NamUs (www.namus.gov), hvor han udfører post mortem portrætter. Han har tidligere rekonstrueret "Mery" i Walters Art Museum.

Ingen af de to kunstnere havde set den andens rekonstruktion, men de to portrætter er temmelig ens.

Emily Teeter i *Kmt* 20/4, 2009, s.57-58.

* Udstillingen er omtalt i *Kmt* 20/3, 2009.

Ufuldendt film om Akhenaton

Under et nyligt besøg i Alexandria havde redaktøren en kort stund til rådighed til at udforske en af de udstillinger, der har til huse i Bibliotheca Alexandrina, og det var en uventet oplevelse. I 1970 og tolv år frem havde den ægyptiske filminstruktør og designer Shadi Abd al-Salam (1930-1986) et storslået projekt i gang, der drejede sig om en film om Akhenaton og hans kreds, kaldet "The Tragedy of the Great House". To af hans medarbejdere, Salah Maray og Onsi Abu Seif,

(Tegning af M. Brassell)

(Tegning af J. Harker)

(Fra nettet)

var ansvarlige for mange af tegningerne til scenografi og kostumer. Projektet strandede dog af økonomiske årsager. Kopier af smykker og andre effekter endte senere som udsmykning i restauranten på hotel Sheraton i Heliopolis, men gik til grunde ved den tragiske brand i for snart tyve år siden. Shadi Abd al-Salam har fået sit eget permanente museum indenfor Bibliotheca Alexandrina, og det er absolut et besøg værd. De talrige tegninger til filmprojektet er overmåde smukke og præcise og antyder, at resultatet visuelt ville have været noget ganske særligt. Man må ikke fotografere i denne udstilling, men fem af tegningerne er med i en mappe, der sælges i museets boghandel. Nogle kan ses på nedenstående link. Shadi Abd al-Salam var også mester for en film om Mariettes opdagelse af mumierne ved Deir el-Bahari: *The Night of Counting the Years* (1969) og en kortfilm baseret på "Den veltalende bonde" (1970). Han var tilhænger af den tanke, at kun at ved at vedkende sig deres faraoniske arv og knytte den brudte forbindelse til de gamle ægyptere kunne dagens ægyptere komme videre. Dette var det egentlige budskab i hans filmiske virke. LM

<http://www.bibalex.org/english/artsmuseums/exhibitions/shadi/overview.htm>
The Night of Counting the Years kan ses online (på arabisk, men med særlig fil til engelske undertekster med klik på en) på http://www.archive.org/details/The_Night_of_Counting_the_Years

Dra Abu el-Naga

Tre harper af træ er blevet udgravet fra tre gravskakter nær Nubkheperra Intefs pyramidegrav (17. dyn.) og de synes at være nogenlunde samtidige med denne konge eller lidt senere. To af harperne er temmelig velbevarede, mens den tredje er i meget dårlig stand. En af de bedst bevarede har en dekoration med smukt malede scener med leoparder eller løver, der jager gazeller og antiloper.

'Nile Currents', *Kmt* 20/4, 2009, s.8-9.

Det gamle Ægypten i 3A

Vi hører undertiden, at der slet ikke er plads til det gamle Ægypten på skemaet i dagens folkeskole. Kreative lærere kan dog godt få det passet ind. Dette blev demonstreret med al tydelighed en dag i januar, hvor redaktøren var blevet

bedt om at tale om Ægypten for 3A på Skovlyskolen i Holte. Jeg havde ladet mig fortælle, at der bl.a. havde stået mumiefabrikation på skemaet, så som introduktion havde jeg iført mig en mumiemaske, der blev brugt som rekvisit i revyen ved DÆS' 20års-jubilæum i 1998. I samme øjeblik alle børnene havde sat sig, lagde jeg masken, og fra det øjeblik haglede spørgsmålene ned over mig. Kvalificerede spørgsmål, vel at mærke, som afslørede, at historielærer Annette Schultz havde sat sig grundigt ind i stoffet og formået at formidle det videre og fange børnenes interesse. I samarbejde med billedkunstlærer Daisy Bjerregaard havde de med sort papir og guldfolie lavet deres egne, personlige indtryk af Tutankhamons guldmaske. Mange emner blev vendt i løbet af den hele time, børnene faktisk sad stille og koncentrerede sig. Til slut fik de fortalt historien om "Løven og Musen", og endelig fik de til opgave at skrive deres eget navn med hieroglyffer. Testen var så, om jeg kunne læse det. Det lykkedes, og der blev dømt succes på alle fronter. Der er håb for ægyptologien i den kommende generation! LM.

Dime – Soknupaiou Nesos

Soknupaiou Nesos ligger ved den nordlige bred af Birket Qarun i Fayum. Udgravningerne – under M. Capasso og P. Davoli – foregik bl.a. i det store tempelområde, hvor man afsluttede arbejdet i en række rum viet til Soknupaiou, en af Sobeks skikkelser, og dateret til den ptolemæiske periode. Et andet område var dækket af blokke fra templet. Senere blev stedet brugt i den romersk-byzantinske periode, hvilket fremgår af et lag keramik typisk for denne tid, i særdeleshed seks romerske amphorae.

Det måske mest interessante fund blev gjort i en bunke efterladt af den tyske ekspedition i 1909-1910, ledet af F. Zucker og W. Schubart. Et vigtigt udbytte af undersøgelsen var 40 demotiske ostraka. I alt rummede bunken, der havde ligget urørt i 100 år, demotiske, græske og koptiske ostraka, fragmenter af papyri og en papyrusamulet.

Nile Currents, *Kmt* 21/1, 2010, s.5.

Wadi Natrûn

I Johannes den Lilles Kloster(ruin) i Wadi Natrûn har TheYale Monastic Archaeological Project under ledelse af S. Davis og D. Brooks-Hedstrom i denne sæson arbejdet med en lille *manshubiya* (celle). Det drejer sig om en næsten kvadratisk struktur med en central åben gård med rum ind til alle sider. Disse ca. 24 rum blev brugt til forskellige formål fra bøn til tilberedning af mad. Bygningen viser tegn på reparationer og ændringer, hvilket indikerer, at den var i brug over en temmelig lang periode og ændret alt efter behov. Glas og keramik viser, at stedet var i brug fra det 9. til det 11. århundrede. Graffiti på væggene er på bohairisk [den nordlige dialekt af koptisk AL] og inkluderer bønner og billeder. I et af rummene (rum 3) fandtes tusindvis af fragmenter af bemalet væguds med kristne scener. Disse skal nu pusles sammen senere, når så mange brikker så muligt er indsamlet. Foreløbig synes det, at en række beredne helgener samt

billeder af Gudslammet og kors udgør en pæn andel af udsmykningen.

‘Nile Currents’, *Kmt* 20/4, 2009, s.7.

Fra vor helt egen verden

Tidsskriftet *Kmt* fylder 20 år, hvilket er noget temmelig usædvanligt for et magasin af denne art, idet mindst otte magasiner omhandlende oldtiden er opstået og “døde” alene i Amerika inden for denne periode. Redaktøren, Dennis Forbes, udtrykker i jubilæumsnummeret en vis stolthed. [Til sammenligning har *Papyrus* eksisteret siden 1978... AL.]

‘For the Record’, *Kmt* 20/4, 2009, s.11.

Ny formand

Ved en ekstraordinær generalforsamling d. 25. februar i år valgte Torben Holm-Rasmussen at træde tilbage som formand for Dansk Ægyptologisk Selskab, som han selv tog initiativet til at oprette i 1978. Samtidig blev bestyrelsen udvidet fra 8 medlemmer til 12. Den nye bestyrelse valgte på sit første

Foto LM.

møde d. 22. april enstemmigt Tine Bagh som ny formand. Tine arbejder for tiden på Glyptoteket med sit projekt om fund fra Petrie's udgravninger. Da hun tidligere har været ansat både på Nationalmuseet og Københavns Universitet og desuden har mange internationale kontakter, er hun den perfekte kvinde til jobbet. LM

DET SÆRE HJØRNE

Ægyptens ansigter – og andres...

Septemhernummeret 2009 af *Archaeology* havde følgende lille historie: Da Præsident Obama besøgte Giza Plateauet i juni i år, var turens højdepunkt ikke den Store Pyramide, men graven tilhørende en embedsmand fra Gamle Rige ved navn Qar. Her spottede præsidenten hieroglyffen *hr* på en pille. Glyffen repræsenterer præpositionen “på”, “ved”, “på grund af” m.m. og har form af et ansigt med usædvanligt store ører. En entusiastisk Obama udpegede dette for sit følge med ordene: “Det ligner mig, se bare på de ører!”

‘For the Record’, *Kmt* 20/4 2009, s.13.

Sådan kan det gå...

Udgaven af *The Antique Dealer* havde d. 18 sept. 2009 en lille artikel om en bankboks der var blevet overgivet til Shane Osbornes kontor i *The Unclaimed Property Division of State Treasurer* i Lincoln, Nevada, af en bank. Den indeholdt 2000 år gammelt keramik, stamme-spyd og en gammel ægyptisk maske dateret til 2500 f.Kr. Osbornes afdeling foretog en ihærdig eftersøgning efter ejeren. Denne blev til sidst fundet på et hotel i Oregon, hvor han levede på madkuponer. Han havde drevet en antikvitetsforretning i Lincoln; men så var det gået ned ad bakke for ham, og han havde tilsyneladende glemt alt om bankboksen og dens indhold. Dette blev vurderet til en værdi af 200.000 US\$.

‘For the Record’, *Kmt* 21/1, 2010, s.9.

Boganmeldelser

Mogens Jørgensen

Ægypten IV. Ny Carlsberg Glyptotek

Ægypten V. Ny Carlsberg Glyptotek

Begge København 2009, 240kr

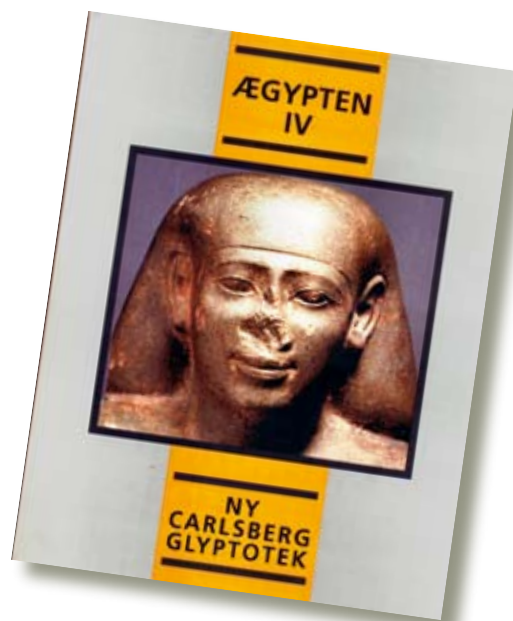
(kan købes på nettet

<http://eshop-glyptoteket.dk>)

Med disse to bind er katalogerne over Glyptotekets ægyptiske samling afsluttet. Bind IV omhandler "Sene ægyptiske billedhuggerværker 1080 f.Kr. – 400 e.Kr. og bind V "Ægyptiske bronzer". Som de tidligere kataloger foreligger de også i en engelsk udgave.

Samtlige bind i serien holder en høj standard. Der er valgt et format, der gør det muligt at medbringe et eller flere af dem ved et besøg på museet. Billederne (af Ole Haupt) er i farver og af høj kvalitet. Teksten er informerende og rummer alle de væsentlige praktiske oplysninger om de enkelte kunstværker. Det er karakteristisk, at forfatteren er gået til hver enkelt objekt, uanset størrelse eller kunstnerisk kvalitet, med samme omhu for beskrivelse af detaljerne i sobert og neutralt sprog uden at forfordle nogen af dem. Det er umuligt ud fra disse bind at afgøre, om han overhovedet har nogen favoritter, og det er netop kendetegnet for et katalog, der skal holde i mange årtier frem i tiden.

En særlig grund til at fordybe sig i katalogerne er, at ikke alle genstandene er udstillet, og en del vil derfor være ukendte for de fleste besøgende. I *Ægypten IV* findes endda nogle, der overhovedet ikke har været publiceret: fragmenter fra "Apries' palads" i Memfis, små af størrelse, men fornemt udhugget i kalksten og med mange farver bevaret. Det giver et indtryk af, hvilken prægtig by Memfis engang må have været. I *Ægypten V* møder vi det pantheon, som brygger Jacobsen ønskede skulle være større og flottere end andre samlinger af gudfigurer, og der er da også unikastykker iblandt, f.eks. Seth-figuren, senere omformuleret til en vædderhovedet gud. Da det ikke altid er ligetil at datere bronzer, med mindre indskrifter eller særlige, stilistiske karakteristika er til stede, er genstandene i dette bind grupperet tematisk.

Disse fem bind, der er udkommet løbende siden 1996, repræsenterer en virkelig tour-de-force fra Mogens Jørgensens side, og det er rart at se, at Glyptoteket har satset så højt på at formidle denne fundamentale del af sine samlinger.
LM

**Den legendariske kong Nechepsos:
På sporet af en gådefuld konge**
Kim Ryholt

Processionsvejene i Karnak
Lise Manniche

**Ægyptiske hymner og deres
rituelle funktion**
Jørgen Podemann Sørensen

**Ægteskab og incest i det østlige
Middelhavsområde**
Paul John Frandsen

Neues Museum i Berlin genindviet
Lise Manniche

Siden sidst
Annette Lerstrup

Boganmeldelser
Lise Manniche

